

י. נגזרה עלינו שריפה. כשאני מלקט עצים — שורפים אתי, וכשהוא מלקט עצים — שורפין אתו

ובסא"ז (ב) הנ"ל בתוספת ובשינוי מהותי: 'כשבאנו לכאן, גזרו עלינו שריפה. כשאני מלקט עצים — שורפין את חברי, וכשהוא מלקט עצים — שורפין אותי'. באשר לרישא, נראה לשער ששתי המילים 'כשבאנו לכאן' שייכות לנוסח המקורי של האגדה ונשמטו ממנה, שכן הן משמשות ניגוד ל'אותו עולם' (= העולם הזה), שבפיסקה הקודמת, ובסא"ז כבר עובדה מליצה זו ל'כשהייתי חי'.

לכאורה ההבדל בין הנוסחאות הינו מוצרי: במקום 'שורפים אתי'... שורפין אתו' ניתן בקלות להגיה '... אתו'... אתי' ועל-ידי כך להשוות את מידותיהן של שתי הנוסחאות. לפי שיטה זו, כשם שהיו שני השודדים מסייעים זה לזה במעשיהם הנלוזים בעולם הזה, כך נגזר עליהם אחרי מותם, שכל אחד יסייע בעונשו של חברו. לצד שני, מתקבל על הדעת שכל אחד טורח בשביל העונש העצמי שלו, כדוגמת 'זה שטוען צלובו בכתפו' (בראשית רבה נו, ג, מהדורת תיאודור—אלבק, רע"מ 598). כבר הראה הגר"ש ליברמן ז"ל שתיאור העונשים בגיהנם משקפים את העונשים והעינויים של המלכות בעולם הזה.⁷⁵

דין גיהנם

השריפה שעליה מדובר היא דינם של הרשעים בגיהנם, כנרמז בהמשך 'עד מתי דינכם?'. ברם, בסוף הסיפור שבסא"ז (ב) ולמעשה כמעט בכל שאר הנוסחאות המאוחרות, נזכרה 'גיהנם' (או 'גן עדן') בהדיא.⁷⁶ תיאור זה של 'גיהנם' מעניין כשלעצמו, שכן אין לו כל קשר עם התיאורים הרווחים של גיהנם ומדוריה.⁷⁷ בהפוך הוא, כאן נתפס עונש גיהנם כשריפת גופותיהם ונשמותיהם של הרשעים, בעולם הזה. ברם, דומה שמציאות זו תואמת תפיסות קדומות של גיהנם אצל חז"ל: ⁷⁸ על 'פושעי ישראל בגופן' ⁷⁹ נאמר בדברי בית שמאי ⁸⁰ שהם 'יורדין לגיהנם ונידונין בה שנים עשר חודש, ולאחר שנים עשר חודש נפשותן

75 ר"ש ליברמן, שם (לעיל, הע' 66), עמ' 301.

76 השווה גם בנוסחאות אחרות חיים (יג) ומאזני צדק (יד) שנידונו לעיל, סימנים ב, ג, וכן להלן, סימן טז.

77 ראה דבריו המאלפים של הגר"ש ליברמן, Texts and Studies, עמ' 236. לדיונים וסיכומים של תיאורי גיהנם אצל חז"ל ובספרות החיצונית השווה: M. Gaster, 'Hebrew Versions of Hell and Paradise', Journal of the Royal Asiatic Society, 23 (1893), pp. 571—611 (= Studies and Texts, I, pp. 124—164); M. Himmelfarb, op. cit. (supra, n. 66) ועיין עוד ר"ש ליברמן, שם (לעיל, הע' 66), עמ' 288—307.

78 אין ספק שנושא זה ראוי לדיון מפורט, אך ברור שאין כאן מקומו להאריך. תודתי נתונה לד"ר ח' מיליקובסקי שהואיל לשלוח לי עותק מהרצאתו בקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות: 'Which Gehenna? Retribution and Eschatology in the Synoptic Gospels and in Early Jewish Texts' ועיין כעת: ח' מיליקובסקי, 'גיהנום ופושעי ישראל על פי סדר עולם', תרביץ, נה (תשמ"ה), עמ' 311—343. ופשיטא שהמימצאים העולים מסיפור דגן סותרים את מסקנתו בדבר מושג הגיהנם שלאחר המוות במשנתם של חז"ל.

79 כן הוא גם בראש השנה יז ע"א, אולם בסדר עולם רבה פ"ג, מהדורת רטנר, עמ' 16: 'פושעי ישראל שעברו (על התורה ו) על המצות' (המוסגר ליתא בכ"י מינכן, שם, הע' לג).

80 המדייק בברייתא זו רואה בעליל שהדברים כאן נאמרו אליבא דכולי עלמא, כלומר — גם על דעתם של בית הלל.

כלה וגופן נשרף... (תוספתה סנהדרין יג, ד, מהדורת צוקרמנדל, עמ' 434).⁸¹ רבנין מדברים על גיהנם כמציאות בעולם הזה על-פי הכתוב (ישעיהו לא, ט): 'אשר אור לו בציון, ותנור לו בירושלים' (בראשית רבה ו, ו, רע"מ 47), ואילו ר' יהודה בר' אלעאי תולק על רבנין, וטוען שאין לזהות את גיהנם עם מקום מסויים 'אלא אש היא שיוצאה מגופו של רשע ומלהטתו...'. (שם).⁸² ברם, נראים הדברים שהפרטים שבמעשה דנן תואמים את דעת רבנין, שכן מן הלשון 'שורפין אותי... שורפין אותו' משמע שהשריפה מתקיימת במקום מסויים, ולא באופן ספוגטאני מתוך גופו של הפושע.

יתרה מזו, ייתכן שיש במעשה דנן להפיץ אור חדש על מסורת תלמודית עמומה ומיוחדת במינה:

אמר ר' מריון,⁸³ אמר ר' יהושע בן לוי:⁸⁴ ואמרי לה, תנא רבה בר' מריון⁸⁵ בדבי 86 רבי יוחנן בן זכאי, שתי תמרות⁸⁷ יש בגיא בן הנום ועולה עשן מביניהן, וזו היא ששנינו: ציני הר הברזל כשירות,⁸⁸ וזו היא פתחה של גיהנם (עירובין יט ע"א). ולולא דמסתפינא הוה אמינא שמא אפשר ואולי שידיעה זו על המקום המדויק של פתחה של גיהנם הסמוך לירושלים,⁸⁹ המיוחסת באחת מנוסחאות המסירה התלמודית לר' יוחנן

81 וכן הוא בסדר עולם רבה כ"י אוקספורד, עיין רטנר, שם, הע' לד (בטקסט שהדפיס רטנר: 'נפשו בלה וגופן בלה', והוא תיקון או שיבוש). אולם בגמרא הנ"ל: 'גופן כלה ונשמח נשרפת', וכן הוא בכל הנוסחאות כגון: כ"י מינכן ועוד; הגהות התלמוד; ילקוט שמעוני זכריה רמז תקפ"ב; ילקוט המכירי לזכ' יג, ט, מהדורת גראינף, עמ' 124; עין יעקב; שער הגמול שבתורת האדם לרמב"ן, כתבי הרמב"ן, מהדורת שעוועל ח"ב, עמ' רסז; מנוה"מ לר"י אבוהב, סימן ט', עמ' 48 ועוד (עיין דקדוקי סופרים לר"ה שם, סע"מ 31, אות ל' בהגהות).
82 לכל העניין ראה בראשית רבה, שם, סע"מ 46—47 וש"נ, והוסף עליו: משנת ר' אליעזר פ"ג, מהדורת ענעלאו, עמ' 47.

83 במנוה"מ הנ"ל (לעיל, הע' 81), עמ' 49: 'ר' סימון'.

84 כל המסורת ליכא בתוה"א הנ"ל (לעיל, הע' 81), עמ' רפג, והשווה לסוף ההערה הסמוכה.
85 ובכ"י מינכן ועוד: 'רבה בר מרי', ראה דקדוקי סופרים לעירובין סע"מ 61, אות ו בהגהות, ונראה לומר שהיא הגירסה הנכונה, וכן הוא באגרת רב שרירא גאון מהדורת לוין, עמ' 41 בשתי הנוסחאות, ובמקבילה שבסוכה לב ע"ב. אולם בכ"י מינכן, שם מצויה גירסה הדומה לכאן, השווה דקדוקי סופרים לסוכה, סע"מ 97, אות ע בהגהות. על-כל-פנים, חכם בשם רבה בר מריון אינו יודע. עיין ר"ש אברמסון, מסכת עבודה זרה — כתביד בית המדרש לרבנים בניו-יורק, ניו-יורק תשי"ז, עמ' 234—235 (אולם, ראה הנ"ל, רב נסים גאון, עמ' 19 וצריך עיון גדול!); א' היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, לונדון תר"ע, 1080 ע"ב. אף מסורת זו ליתא בתוה"א הנ"ל (לעיל, הע' 81), ונראה לומר שהרמב"ן השמיטה.

86 עיין רש"י על אתר, והשווה לדבריו של רב שרירא גאון הנ"ל (לעיל, הע' 85). במקבילה שבסוכה שם: 'תני רבה בר מרי משום רבן יוחנן בן זכאי'.

87 בתוה"א הנ"ל (לעיל, הע' 81): 'שני תימרות'. ואילו במנוה"מ הנ"ל (לעיל, שט): 'תמורות', ובכמה נוסחאות: 'תמרים' (ראה דקדוקי סופרים הנ"ל לסוכה, אות פ'), ואילו בכ"י מינכן לסוכה: 'שני דקלים', ונראה שהוגה על-פי פירוש רש"י שם!

88 סוכה פ"ג מ"א. לפי פירושו של ר"ח אלבק, סדר מועד, עמ' 266, משמע שהמדובר בהר 'מצפון למואב, מול יריחו'. ברם, מברייטא זו אנו למדים ש'הר הברזל' הינו בירושלים באיזור גיא בן הנום, ראה בהערה הסמוכה. והשווה לפירושו החרף של י"ז הורוביץ, ארץ ישראל ושכנותיה, וינה תרפ"ג, סע"מ 238—239 ובהע' 1, שם.

89 עיין היטב בתירוזה של הגמרא שם ובתוספות ד"ה: 'דילמא', המציינים ליהושע טו, ח, עיין שם היטב; אליצור—זיידמן. ספר יהושע², ירושלים 1953, סע"מ 64—65; פירוש דעת מקרא ליהושע (מפורש על-ידי י' קיל), ירושלים תש"ל, עמ' קלא; רש"י לסוכה שם, ד"ה: 'גיא

זכאי,⁹⁰ באה לו לתנא זה מתוך מפגשו עם המת כפי שמסופר במעשה דנן, בבחינת 'תנא היכא קאי'.⁹¹ אמור מעתה שאין לייחס מסורת זו לעיסוקו של ריב"ז בתורת הסוד, כטענתם של החוקרים,⁹² אלא ככל הנראה, יש לראותה כמסורת אגדה הנובעת מן המעשה שאנו דנים בו. אם צדקנו בהשערה זו, אזי נמצינו למדים בעקיפין שלמעשה זה, שלא הובא בתלמוד או בספרות המדרשים הקדומה, יש מעין הד ואישור במסורת שנמסרה על-ידי רבה בר מרי, אמורא שעיקר פעלו בבבל בדור השלישי והרביעי, דהיינו — בתחילת המאה הרביעית. ברם, עצם העובדה שכמעט כל מסורותיו הן בתחום האגדה, ביניהן דרשות שככל הנראה שמע מפי ר' יוחנן ('הכי אמר ר' יוחנן . . .'), יש להניח שמוצאו מא"י, או לכל הפחות למד שם זמן ממושך.⁹³

אגב אורחא, ניתן לשער שהמסורת של רבנין שבבראשית רבה הנ"ל המדברת על מיקומה של גיהנם בירושלים שעליה חולק ר' יהודה בר אלעי, באה להם לרבנין אנונימיים אלה מר' יוחנן בן זכאי.⁹⁴

בעקבות תקירה זו נמצינו אף דוחים את גוסס המסירה הראשונה של הבבלי: 'אמר ר' מריון אמר ר' יהושע בן לוי. אמורא בשם ר' מריון, ועל אחת כמה וכמה בית מדרש על שמו' ('דבי ר' מריון').⁹⁵ אינו ידוע ממקום אחר בספרות תו"ל. ותו, אף ייתכן שייחוסה של מסורת הקשורה בגיהנם לר' יהושע בן לוי הוא פועל יוצא של מסורות אגדיות המייחסות לחכם זה ביקורים בגן עדן ובגיהנם,⁹⁶ ולית מאן דפליג שאלו הן מסורות מאוחרות למדי. לצד שני, אין להתעלם מכך שבתלמוד הבבלי ובמדרשים כבר הובאו מספר מסורות ודרשות

בן הנם'. (אגב, במנוה"מ הנ"ל (לעיל, הע' 81), שגה המהדיר בהעמידו סימן שאלה אחרי תיבת 'דירושלים', ומקומו הנכון הוא אחרי תיבת 'גיהנם' שלפניה).

90 ומאלף שהרמב"ן בתוה"א הנ"ל (לעיל, הע' 81) מייחס את המאמר בלעדית לתנא זה: 'ואמר רבן יוחנן בן זכאי . . .' (השווה לעיל, הע' 84; 85).

91 ראה דבריו המזהירים של הגר"ש ליברמן, 'תנא היכא קאי', קובץ מדעי לזכר משה שור, ניו-יורק תש"ה, עמ' 183—188, וצרף אליהם את הערתו המאלפת של מ"ע פרידמן, תעודה, ד (תשמ"ו), עמ' 79—80.

92 ב"ז בכר, אגדות התנאים א, א, תרגם או"ר, תל-אביב תרפ"ב, רע"מ 32; א"א אורבך, ע' 'רבן יוחנן בן זכאי', האנציקלופדיה העברית, יט (תשכ"ח), 347 סע"א.

93 השווה לדבריהם של א' היימאן, שם (לעיל, הע' 85), 1080 סע"א; ר"ח אלבק, מבוא לתלמודים, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 377.

94 אולם אין להניח ש'רבנין' כאן הינם ר' יוחנן בן זכאי עצמו שכן רבנין אלה רק קובעים את העובדה ש'יש גיהנם' ומביאים את הכתוב 'אשר אור לו בציון, ותנור לו בירושלים' (ישעיהו לא, ט) כאסמכתא לדבריהם. והשווה גם לשיטותיהם של תנא דבי רבי ישמעאל ור' ירמיה בן אלעזר שבעירובין יט ע"ב. ותו, אין זה סביר שר' יהודה בר' אלעאי יחלוק על ר' יוחנן בן זכאי.

95 כך היא הגירסה בכ"י מינכן לסוכה. ואמנם בדקדוקי סופרים לעירובין שם, סע"מ 61, ציין לגירסת ילקוט כ"י: 'דבי בר מריון', והשווה להערותיו שם, וצריך עיון.

96 כגון: 'פרק גן עדן' מהדורת מ' היגער, הלכות ואגדות, ניו יורק תרצ"ג, עמ' 150—151; המסורת היהודית שנשתמרה בספרו של פטרוס איש קליני (Petrus Cluniacensis Venerabilis) נגד היהדות, ראה דבריו המזהירים של הגר"ש ליברמן, שקיעין, ירושלים תרצ"ט, סע"מ 34—42, ומה שכתבתי בקרית ספר, סא (תשמ"ו), פרק ח (בדפוס); 'אגדת ריב"ל', בית המדרש, ח"ה, עמ' 43—44, והשווה ב"ז בכר, אגדת אמוראי ארץ ישראל, א, א, תרגם או"ר, תל-אביב תרפ"ה, עמ' 188—192.

בעניין גיהנם בשמו של ר' יהושע בן לוי,⁹⁷ וייתכן שהן שתרמו לייחוס זה, או שמא זה וזה גורם. בין כך ובין כך, מסתבר שייחוס המאמר על 'פתחה של גיהנם' בגיא בן הנום לר' יהושע בן לוי הוא ייחוס מאוחר, ושמסורת זו אינה שייכת לריב"ל, אלא לריב"ז.⁹⁸ סיכומו של דבר — כאשר מצרפים את מעשה דגן למסורת התלמודית הג"ל שבפיו של ר' יוחנן בן זכאי, ייתכן לשער ששתי המסורות מתייחסות לאותו מאורע, ונולדו, איפוא, בעת ובעונה אחת.

במדרש יתרו (ד) נאמר שהאיש נשרף בתוך קברו: 'ובכל יום ויום אני מביא משאוי כיוצא בזה לבית עולמי, ומכניסין אותי לתוכו, ושורפין אותי', ודומה לו במדרש עשה"ד (ג), אלא ששם ליתא 'לבית עולמי'. ברם, מסתבר שתיבות אלו נשמטו ממנו שכן כך משתמע מנוסח כ"י מוסקבה—גינצבורג (ג2): 'אמ' לו, אדם אני שכבר נפטרת לבית עולמי, ובכל יום ויום הנני מביא כיוצא בו, ואני נשק (= ניסק?) בתוכו'. בסידור חסידי אשכנז (טז) 'ששורפין אותי בהן בכל יום', והכוונה לעצים.

אליבא דאמת, שריפת המת בתוך קברו באש של גיהנם מזכירה לנו מוטיב דומה בסיפור על כפירתו ומותו של אלישע בן אבויה: 'וכיון שקברוהו, באה האור לשרוף את קברו' (רות רבה ו, ז (ד), מהדורתנו, ירושלים תשל"א, עמ' 170), ובמקבילה שבירושלמי: 'מן דקברוניה ירדה האש מן השמים ושפרה את קברו' (ירוש' חגיגה פ"ב ה"א, דפוס ויניציאה, עז ע"ג). שריפת הקבר נזכרת גם במקבילות נוספות,⁹⁹ ואילו בקהלת זוטא מצינו נוסח מיוחד במינו: 'כיון שנקבר ירד[ה] האש לשרוף את רבו' אלא שבהמשך שם איתא: 'אמרו לו לרבי מאיר, קברו של רבך שורף' (קהלת זוטא ז, ח, מהדורת בובר, עמ' 111). על אף העובדה שבכל שאר המקבילות הקבר הוא שנשרף, ייתכן שאין זאת אלא לשון נקייה, שכן לאמיתו של דבר, הפושע הוא שנשרף. ככל הנראה, ברישא של קהלת זוטא בלבד נשתמרה כוונתו המקורית של המעשה, דהיינו — שריפתו של אלישע בן אבויה בתוך קברו. יתר על כן — נראה לומר שעניין 'בית עולמי' המיוחד למדרש יתרו (ד) ולמדרש עשה"ד (ג2), שימש יסוד לכל אותן נוסחאות (ה ו ז ח ט י יא) המציגות שר' עקיבא היה 'מהלך בבית הקברות'. אמור מעתה שניסוחן של נוסחאות אלו הינו יותר מאוחר מנוסח ג ד, ומסתבר שהן ניזונו ממנו בפרט זה.

במדרש עשה"ד (ג) לאחר 'ושורפין אותי בתוכו', נוסף: 'ג' פעמים ביום'. ככל הנראה, תוספת זו באה לשקף את שלושת התפילות שבהן אומר הבן האבל את תפילת ה'קדיש'

97 ובמיוחד בעירובין שם, השווה: 'דא"ר יהושע בן לוי מאי דכתיב עוברי בעמק הבכא... עוברי — אלו בני אדם שעוברין על רצונו של הקב"ה. עמק — שמעמיקין להם גיהנם וכו'; א"ר יהושע בן לוי, ז' שמות יש לגיהנם, ואלו הן: שאול, ואבדון, ובאר שחת וכו' ולכל העניין ראה ב"ז בכר, שם (לעיל, הע' 96), סע"מ 183—184.

98 והשווה לדברי הרמב"ן בתוה"א הג"ל (לעיל, הע' 84). ושמא אפשר ואולי ניתן לשער שריב"ל הינו זה שמסר את הדברים בשם ריב"ז, עיין היטב במסורת על פטירתו של ריב"ז שנמסרה בפי ריב"ל בירוש' סוטה ט, טז, דפוס ויניציאה, כד ע"ג; שם ע"ז ג, א, מב ע"ג.

99 כגון ספר המעשיות של גסטר, סימן קמא, עמ' 102, שו' 29; שריד הגניזה של מדרש רות רבה T-S F. 17, fol. 43: 'הוה קבריה יקיד'. ובמדרש משלי ו, כו, מהדורת בובר, עמ' 57: 'האש שהוא אוכל על קברו'. לפי מסורת הבבלי חגיגה טו ע"ב, לא דנו את אלישע מיד עם פטירתו, בזכות תורתו, ור' מאיר הוא שיזם את הענשת רבו באש של גיהנם, באמרו 'מתי אמות ואעלה עשן מקברו', על-מנת שיהא לו חלק לעולם הבא.

בבית הכנסת: ערבית, שחרית ומנחה. ללא ספק, זוהי תוספת מאוחרת ביותר, שכן אינה מצויה באף לא נוסח אחד מנוסחאות אגדה זו.¹⁰⁰ ושוב בשו"ת בנימין זאב (יז) נוסח מעובד ומתומצת: 'ולזה בכל יום ויום מייסרין אותו ומענין אותו באש של גהינם'.

יא. אמר (= אמרתי) לו, עד מתי דינכם? א (= אמר) לי, רבי, כשבאתי לכאן (= לכאן), הנחתי אשתי מעוברת, ועכשיו איני יודע אם זכר ילדה או נקבה. בבקשה ממך, הוי זהיר בו [לה שנים את מוליכו לבית הכנסת ומלמדו תפלה וקרית שמע, ומלמדו ג' פסוקין ...

ובסא"ז (ב) הג"ל: 'אמרתי לו, דינכם עד מתי? אמר לי, כשבאתי לכאן הנחתי אשתי מעוברת, ויודע אני שזכר הוא, בבקשה ממך, הוי זהיר בו משעה שנולד. עד שיהיה בן חמש שנים, תוליכנו לבית רבו למקרא'.

אף-על-פי שניכרת כאן סתירה מסויימת בין נוסח סא"ז ונוסח הגניזה, יש בכוחו של הראשון לסייע בתיקונם של ליקויים אחדים שבנוסח הסיפור שלפנינו. דומה שהידיעה על לידת הבן הזכר שבסא"ז נועדה לשמש כקיצור מכוון. או שמא נוצר נוסח זה מתוך השמטות בטקסט כשראשיתו של תהליך זה ניכרת בנוסח הגניזה הג"ל. ברור למדי שיש להגיה כאן אחרי המלים '... או נקבה' מעין הכתוב בנוסח ס' המעשיות (ו): '[ואם זכר הוא], בבקשה ממך...'. או כלך לך לדרך זו. כלום ייתכן לומר שהחילוף 'איני יודע' — 'יודע אני' שבשני המקורות משקף שינוי בהשקפה, דהיינו — אליבא דסא"ז המתים יודעים על הנעשה בעולם הזה אחרי מותם, וכתירושה של הגמרא שבברכות יח ע"ב: 'דילמא שכיב איניש התם ואזל וקאמר להו',¹⁰¹ דהיינו 'שמספרים זה עם זה' (שם).

אולם, חשוב להדגיש שלפי נוסח הגניזה 'המתים אינם יודעים', ושיטה זו היא דעתו של ר' שמעון בן לקיש המסתמך על פשט הכתוב שבקהלת ט, ה; 'החיים יודעים מה המתים עושין, והמתים אינם יודעים מאומה מה החיים עושין, ומה טע' (קהלת ט, ה) כי החיים יודעים שימותו <והמתים אינם יודעים מאומה> (בראשית רבה פצ"ו בכ"י וואתיקן, מהדורת תיאודור—אלבק, עמ' 1237). דומה שיש ליחס משמעות לעובדה ששיטת ריש לקיש, החולקת באופן ברור על דעת קודמיו — ר' חייא ור' יונתן¹⁰² — היא היחידה שהובאה בבראשית רבה הג"ל.

בעקבות הקרע שבכתוב-היד, השלים י' מאן (י' זנה?) '[כשיגדל] לה' שנים', מבלי להעיר על כך. ברם, השלמה זו מוטלת בספק שכן לשון זו אינה מצויה בסא"ז, שהיא המקבילה הישירה והקרובה ביותר, לעומת שאר הנוסחאות המעובדות המאוחרות, ואף הלשון אינה מיושבת יפה. כנראה, יש להגיה כאן בעקבות סא"ז 'הוי זהיר בו [משעה שנולד]'. או שמא יש להשלים מעין הגהתם של מאן—זנה הג"ל: [עד שיגדל] ? הגהות אלו אף יוצרות את הלשון המליצית 'לחמש שנים...'. שפירושה כנראה: כאשר הגיע לגיל חמש. לפי שעה

100 ושם כדאי להוסיף שאף בנוסחאות כ"י של מדרש עשה"ד (ג 12) ליתא. והשווה לזהר חדש אחרי מות, מט ע"א: 'ותלת זמנין דייגין לי ביומא'. (אלא ששם בהמשך: 'ותרין בליליא').

101 הנוסח שבפנים הינו על-פי כ"י מינכן, ראה דקדוקי סופרים לברכות, עמ' 87, אות ק.

102 ברכות יח סע"א; שם סע"ב, ירושלמי שם פ"ב ה"ב, ד סע"ג—רע"ד; קהלת רבה ט, ה. אולם, מן הגמרא שם סע"ב, מסתבר שאף ר' שמואל בר נחמני סבור שהמתים 'מספרים זה עם זה'.

טרם מצאתי מקבילה ללשון זו. קרובה אליה היא המליצה 'לשנה אחרת'...¹⁰³ שפירושה: כאשר הגיעה שנה אחרת. לשונו של סא"ז 'עד שיהיה'¹⁰⁴ בן חמש שנים' היא, איפוא, אקוויוולנט ללשון 'לה' שנים'.

על תחילת לימודיו של הילד בגיל חמש, ('לה' שנים'), עיין בדבריו המאלפים של הר"ש אברמסון, רב נסים גאון, רע"מ 404 ובהערה 15, שם, והוא שלא כשיטת הבבלי, השווה כתובות נ ע"א.¹⁰⁵

מסורת קדומה המספרת על דרך חינוכו ותכנית לימודיו של נער צעיר המקבילה למעשה דגן, מצויה בדברי ר' יוחנן בן זכאי לר' אליעזר בן הורקנוס שבאבות דר' נתן נ"ב, פרק יג, מהדורת שכטר, סע"מ 30: 'א"ל (= אמר לו): מימך לא נכנסת לבית הספר ולא למדת קרית שמע, ולא תפלה, ולא ברכת המזון? א"ל: לאו. עמד ולמדו שלשתן. סדר הנושאים שבאבות דר' נתן — 'קריאת שמע' לפני 'תפלה' — נראה יותר נכון. עניין 'ברכת המזון' אינו נזכר בגנוסה הגניזה אבל מופיע ברוב הנוסחאות המאוחרות,¹⁰⁶ ולפיכך ייתכן שהן משקפות את המטבע הקבועה והקדומה של 'קריאת שמע, תפלה, וברכת המזון'. ומכאן זכר לדבר שכנראה גוסס זה היה מצוי גם במדרש שבשריד הגניזה.¹⁰⁷

הנאמר כאן בדבר ההליכה 'לבית הכנסת' לעומת 'בית הספר' שבאבות דר' נתן אינו סתירה, השווה למסורת הירושלמית: 'א"ר פינחס בשם רבי הושעיה, ארבע מאות ושמונים¹⁰⁸ בתי כנסיות היו בירושלים, וכל אחת ואחת היה לה בית ספר ובית תלמוד; בית ספר — למקרא, ובית תלמוד — למשנה' (ירושלמי מגילה פ"ג ה"א, דפוס וויניציאה, עג ע"ד). מכאן אתה למד שהוא 'בית כנסת' הוא 'בית ספר', הוא 'בית רבו למקרא' שבסא"ז הנ"ל.¹⁰⁹ אלא שבסא"ז דילג על לימודי התפילות והברכות ורק רמז להן בהזכירו את גוסס הברכה. עניין 'ג' פסוקין' והעליה לקרא בתורה הוא בהתאם להלכה שבמשנה: 'הקורא בתורה

103 עיין אוצר לשון התלמוד הבבלי לרח"י קוסובסקי, א, 482 ע"ב; לט, 1127 ע"א.

104 על הלשון 'עד ש...' ראה מה שכתב מ"ע פרידמן, תרביץ, ג (תשמ"א), עמ' 241. מעניין לציין שלשונו של סא"ז היא, לפי שעה, הדוגמא היחידה של השימוש עד ש... + עתיד, וצריך עיון.

105 לעניין זה ראה: נ' מוריס, תולדות החינוך של עם ישראל, א, תל-אביב 1960, עמ' 143. ולא צדק, איפוא, במסקנתו ש'אין יסוד לדעה כי הנוהג בארץ-ישראל היה שונה בבבלי, והשווה: E. Ebner, Elementary Education in Ancient Israel, New York 1956, pp. 69—70.

106 גוססאות: ה ז ה ט י יא יב.

107 אולם בדרשה על הכתוב 'כי תראה ערום וכיסיתו' (ישעיהו נח, ז) שבסדר אליהו רבה פכ"ה, מהדורת רמא"ש, עמ' 138, נאמר: 'אם ראיתה אחד ממי שאין בו תורה, הכניסוהו בביתך ולמדיהו קריית שמע ותפילה, ולמדיהו פסוק אחד או הלכה אחת, זרזיהו במצוות...'. ולא נזכרה שם 'ברכת המזון' בהדיא. לגבי 'פסוק או הלכה', השווה לאבות דר' נתן, שם: 'א"ל, מה אתה מבקש לקרות או לשנות?...'

108 במקבילה שבירושלמי כתובות ריש פ"ג, דפוס וויניציאה, לה ע"ג: 'ארבע מאות וששים'.

109 והשווה לגנוסה הסיפור על האב שניתן לו בן לשבעים שנה שבגנוסה כ"י הגניזה שפירסם ר"ש אברמסון, רב נסים גאון, עמ' 401: 'כיון שהיה הבן בן חמש שנים הירכיבו על כתפיו (לעניין זה ראה במקבילות שליקטתי בתעודה, ד (תשמ"ו), עמ' 104, הע' 67) והוליכו לבית רבן, ושם צריך לומר: לבית רבו. על-כל-פנים בגנוסה של מעשה זה שבסא"ז, שם, עמ' 21, כל זה ליתא.

לא יפחות משלשה פסוקים' (מגילה פ"ד מ"ד); ¹¹⁰ 'קטן קורא בתורה ומתרגם' (שם מ"ו).¹¹¹ בנוסחאות מאוחרות רבות, המייחסות את המעשה לר' עקיבא, נמצא בקטע של הסיפא שבו מסופר על פעולותיו של ר' עקיבא לחינוכו של הילד היתום, שלימדו 'תורה וקריאת שמע, ושמונה עשרה, וברכת המזון, והעמידו לפני הקהל ואמר ברכו...'. (ז ח ט יב), ומתקבל הרושם שהמדובר בתפילה בציבור. רושם זה מתחזק על-ידי הנוסח של ספר המעשיות (ו) שהפך את עניין 'ברכת המזון' ל'ברכות' של תפילת שמונה עשרה: '... לימדו שמע ישראל, ושמונה עשרה ברכות, והעמידו בתוך הציבור'. מעתה מוכן שינוי הסדר והתוכן של נוסח מנוה"מ (ה): 'לימדו ברכת המזון, וקריית שמע, ותפלה, והעמידו והתפלל בציבור'.

בנוסחאות המאוחרות אף הובאו תוספות ספרותיות שונות המכניסות נימות דרמטיות לדו-שיח שבין התנא והמת. שאלתו הקצרה של ריב"ז 'עד מתי דינכם?' מובאת בלשון: 'בני שמעת שיש לך תקנה'— מדרש יתרו (ד), ובמדרש עשה"ד (ג) נוסף: 'באותו עולם', אבל בכ"י פרמא (1ג): 'מאותה עון'. בנוסחאות מאוחרות עוד יותר: 'כלום שמעת מאותם הממונים עליך'— ה ו ז ח ט י. ונוסף עוד: 'לפורענות זו' י (וכ"ה ט). בחלק מן הנוסחאות הנ"ל אף נוספה פנייתו הנרגשת של המת, כמו: 'א"ל, בבקשה אל תעכבני שמא ירגזו עלי בעלי פורענות'— חיבור יפה (י), וכן הוא במנוה"מ, וכעין זה בס' המעשיות (ו).¹¹²

בנוסחאות הקדומות של אגדת ר' עקיבא פותח המת את תשובתו במליצה: 'כך שמעתי מאחורי הפרגוד'— מדרש עשה"ד (ג); מדרש יתרו (ד), ולעניין זה השווה ברכות יח ע"ב. בכמה מן הנוסחאות המאוחרות, התגובה הראשונה של המת היא לכאורה: 'שאותו האיש אין לו תקנה'— חיבור יפה (י) ס' המעשיות (ו), גנו"ש (ט), בנוסף: 'ולא כלום פדיון'— מנוה"מ (ה), אלא שמיד אחרי כן נמסר דבר התקנה באמצעות בנו (עיין להלן). כיון שכך, נראים הדברים שהפיסקה 'אין לו תקנה' שבנוסחאות אלו שייכת לדעיל מיניה, דהיינו— אם תעכבני יתר על המידה, ירגזו עלי הממונים עלי ולא תהיה לי תקנה!

לעומת כל שאר הנוסחאות שבהן מודיע המת לר' עקיבא את דבר התקנה שיצילנו מעונש גיהנם, ור' עקיבא הוא המודיע (להלן, סימן יד), הרי שבנוסח סידור חסידי אשכנז (טז), אומר ר' עקיבא לאיש שהוא יודיע לבנו מה עליו לעשות: 'יש לך בן, הודיעהו בכל יום שיאמר...!'

יב. ויעלה ויקרא בספר תורה ויענו הקהל אחריו ברכו ברוך י"י המבורך
נוסח ברכת העולה לתורה נשתמר דווקא בסא"ז (ב): 'בשעה שהוא אומר ברכו את ה' המבורך...'.¹¹³ ונעלם איכשהו מנוסח הגניזה. ברם, שריד ממנה נשתמר בעניית הקהל,

¹¹⁰ ראה גם דברים רבה ז, ט ומה שכתב ר"ל גינצבורג, 'מאמר על הילמדנו', גנוזי שכטר, א, ניו-יורק תרפ"ח, סע"מ 499.

¹¹¹ עניין קטן העולה לתורה נדון לאחרונה במאמרו המאלף של י' פאור הלוי ס"ט, 'עליית קטן לקרא בתורה', ספר זכרון להרב יצחק נסים... סדר ראשון, ירושלים תשמ"ה, עמ' קיג-קלג.

¹¹² אולם שם: 'שלא ירגוני' (! sic) הממונים עלי', ושם 'שלא ירגוני' הוא שיבוש של 'שמא ירגוני'?

¹¹³ אך דא עקא ששם לא נזכר בהדיא עניין העליה לקרא בספר תורה. ברם, נראים הדברים שמציאות זו משתמעת מן הפיסקה הקודמת: 'הולכיכו לבית רבו למקרא'.

באמצעות התיבא 'ברכו', שבאופן ברור איננה במקומה.¹¹⁴ יש, איפוא, להגיה את נוסח הגניזה באמצעות סא"ז כדלהלן: 'ויעלה ויקרא בספר תורה [ויאמר: ברכו את י"י המבורך], ויענו הקהל אחריו: ברוך י"י המבורך'.¹¹⁵ נוסח הברכה הנ"ל של העולה לתורה מצוי גם בכ"י פרמא 473 (ג) של מדרש עשה"ד, אך בנוסח הדפוס השתבש.

ברור, איפוא, שבנוסחאות הקדומות של מעשה דגן, הצלתו של המת מדינה של גיהנם היא באמצעות בנו העולה לקרא בתורה,¹¹⁶ כשהקהל עונה את הענייה המקובלת לברכה זו. ברם, כמו שמצינו לגבי חטאו של האב, אף בסוגיית הדרך להצלתו באמצעות פעלו של הבן, בנוסחאות המאוחרות של מעשה דגן, נתרבו הגירסאות ומשמעויותיהן. כבר הטיבו כמה חוקרים לדון בסוגיא זו,¹¹⁷ אך ניתנה האמת להיאמר שלמסקנות מבוססות וכוללניות לא הגיעו.

בדיקת הנוסחאות מגלה את השתלשלות הדרכים שבהן ניתן לבן להציל את אביו מדין גיהנם, ואין צריך לומר שלמיגוון האפשרויות ישנן גם השלכות הלכתיות ורעיוניות. כפי שנוכח בהדיא בנוסח הגניזה, הצלתו של המת הגידון לגיהנם מתרחשת מכחה של תורה וקדושתה 'שיש בה עולם הבא' (מכילתא דר' ישמעאל בא פט"ז, מהדורת הורוביץ—רבין, עמ' 61). קריאת הבן בתורה נחשבת לזכותו של האב המוליד, שכן הבן הזכר, אף בהיותו רק בשנים, הינו כאילו המשך קיומו של האב בעולם הזה.¹¹⁸ כש'ברא מזכי אבא' (סנהדרין קד ע"א), הרי שעל אף חטאו החמור, זכותו של הבן תעמוד לו ותגן בעדו.

דברים מפורשים בכיוון זה גישנו בסדר אליהו זוטא: 'עם הארץ שהיקרא והישנה את בנו תורה, בנו מצילו מדינה של גיהנם...'. (סא"ז סוף פי"ב, מהדורת רמא"ש, עמ' 194).¹¹⁹ במצב שכזה, אין האב שפשע בעבירות חמורות יכול ליחשב כאחד מ'פושעי ישראל בגופם' הנידונים לגיהנם. יש לשים לב להגדרת האמורא רב¹²⁰ ל'פושעי ישראל בגופם': 'קרקפתא

¹¹⁴ תופעה החוזרת ונשנית בטקסטים אלה היא הקיצורים והשיבושים התכופים במטבעות הברכה והענייה. כנראה נובעת תופעה זו מהכפלת הדברים והזרתן של נוסחאות הברכה והענייה הנדושות, שבסופו של דבר נתקטעו. לצד שני, לבי נוקפני שמא דברים בגו, דהיינו שמצב הטקסטים משקף סדר שונה בברכת התורה, ראה מגילה פ"ד מ"א—מ"ב. אך ברור שעניין זה מצריך דיון נפרד.

¹¹⁵ שים לב למטבע המקוצרת ללא 'לעולם ועד'. כלום נובע הדבר מקיצורו או מדילוגו של המעתיק (ראה לעיל), או שמא דברים בגו? ועיין במשנת ברכות פ"ז מ"ג, ואין כאן מקומו להאריך. אגב, אף ייתכן שהנוסח הנ"ל נשתמר במדרש עשה"ד (ג), עיין במהדורת ילינק, בית המדרש, א, עמ' 81, שו' 4.

¹¹⁶ נראה לומר שמוטיב הבן הקורא בתורה אף מצוי בנוסח המקוצר של מאזני צדק (יד), עיין שם היטב!

¹¹⁷ J. Obermeyer, *Modernes Judentum*, Wein—Leipzig 1907, pp. 47—117; ר"ל גינצבורג, גנזי שעכטער, א, עמ' 235—236; אנ"צ רות, 'אזכרה והפטרה וקדיש יתום', תלפיות, ז (תשכ"א), עמ' 369—381, ובמיוחד עמ' 371—374, שם; וראה לאחרונה: י"מ תא-שמע, 'קצת ענייני קדיש-יתום ומנהגיו' תרביץ, נג (תשמ"ד), עמ' 559—565.

¹¹⁸ עיין בדרשתו של ר' יוחנן: 'יעקב אבינו לא מת' (תענית ה ע"ב), והשווה להלן הע' 124; 126. ¹¹⁹ ושם כאן המקור לדברי ר"א מוורמשא (מובאים באר"ז הל' שבת, סוף אות ג'): 'דתנא דבי אליהו רבא דקטן האומר יתגדל, מציל אביו מן הפורענות'. אולם מלבד הקושי שבין 'רבא' ל'זוטא', עדיין רב המרחק בין שני המאמרים, וצריך עיון גדול. והשווה לדברי רמא"ש בפרקי דרך ארץ, סע"מ 25.

¹²⁰ ובמגוה"מ לר"י אבוהב, עמ' 48: 'ר' ישמעאל'. אך לא מצאתי חבר לגירסה זו במקום אחר (והשווה לעיל, הע' 83). כנראה, בכ"י מינכן נשמט שמו של החכם. השווה דקדוקי סופרים לראש

דלא מנח תפילין (ראש השנה יז ע"א), ולדעתם של בעלי התוספות: 'אם עוסק בתורה, כמניח תפילין דמי'.¹²¹ אמור מעתה שהבן העולה לספר תורה על-מנת לקרא בו, בשעה שהוא מברך את הברכה 'ברכו את ה' המבורך', אפילו בהיותו עול-ימים, הרי הוא כעוסק בתורה.¹²² יתר מכן, כאשר כל הציבור רואה אותו ועונים אחריו, יש בפעולת הבן קידוש השם גדול, וכמו שנאמר במפורש במדרש: 'עמד בנו וקורא בתורה בבית הכנסת, אומרים: זה בן מיהו? זה בן איש פלוני עני הוא. ונמצאו הרבים מברכין שמך הגדול על ידיו...'. (סדר אליהו רבה פ"ח, מהדורת רמא"ש, עמ' 99)¹²³, בבחינת 'כל מי שיש לו בן יגע בתורה, כאילו לא מת' (בראשית רבה מט, ד, מהדורת תיאודור—אלבק, עמ' 503).¹²⁴ תפיסה זו קיבלה את ביטוייה החד-משמעי ב'משנתו של ר' אליעזר בן יוסי הגלילי': 'וכן שלמה אמר, יסר בנך [ויניחך] (משלי כט, יז) — למד בנך תורה',¹²⁵ ויניחך מדינה של גיהנם. ויתן מעדנים לנפשך (שם) — [ויכניסך] ¹²⁶ בגן עדן עם הצדיקים'.¹²⁷ (משנת ר' אליעזר פ"ד, מהדורת ענעלאו, רע"מ 96).

עלייתו של הבן היתום לקרא בספר תורה כאמצעי להציל את אביו מדינה של גיהנם, נשתמרה גם בכמה מנוסחאות הסיפור המיוחס לר' עקיבא: מדרש עשרת הדברות (ג); גנזי שכטר — עניינות (ט); כלה רבתי (טו).¹²⁸

ברם, בכ"י מוסקבה—גינצבורג של מדרש עשה"ד (ג2) כבר ניתן להבחין בדילדולה של מציאות זו. עלייתו של הבן כבר איננה 'לספר תורה' אלא 'לתיבה', ונראה לומר שמונח זה על אף היותו שייך לספר תורה, מעורר בכל זאת אסוציאציות של תפילה בציבור, כגון בביטויים השכיחים: 'עובר לפני התיבה' ו'יורד לפני התיבה'.¹²⁹ אין תימה, איפוא, שבסיפא של הנוסח שבמנורת המאור (ה) נוספה המלה 'זהתפלל' לפני תיבת 'בציבור'. מכאן ואילך

השנה, עמ' 33, אות ו ובהגהות שם. ומעניין הדבר שבפירוש הרמב"ן לויקרא יח, כט, מהדורת הרב שעוועל, עמ' קיג גורס 'רב פפא' ולא שת הרב שעוועל ז"ל לבו אל הערתו של בעל דקדוקי סופרים.

121 תוספות, שם, ד"ה: 'קרקפתא'.

122 השווה גם שיר השירים רבה א, ד, א, דפוס ווילנא, ז ע"ב.

123 ופשיטא שבכוהו של מקור זה לדחות את סברתה של צ' כגן, שם (לעיל, הע' 44), עמ' 77.

124 דברי ר' שמעון בר יוחאי מתפרשים יפה בעקבות דרשתו הנ"ל של ר' יוחנן (לעיל, הע' 118), ועיין בדברי מו"ר פרופ' א"א אורבך, חז"ל, ירושלים תשכ"ט, סע"מ 453—454.

125 המוסגר על-פי ההבאה שבפירוש משלי לר"י נחמיאש, מהדורת במברגר, עמ' 176 בשם 'אגדת ל"ב מדות', וכן הוא במנוח"מ לר"י אלנקאווה, ח"ד, סע"מ 117—118.

126 השווה לדבריו של ר' יוחנן שבפסחים קיג ע"א: 'שלשה מנוחלי העוה"ב: ... המגדל בניו לתלמוד תורה...'. והשווה לעיל, הע' 118.

127 והשווה לנאמר שם, בעמ' 95. קטע זה הובא גם במדרש הגדול לדברים לב, לט, מהדורת פיש, עמ' תשל"ב, וכדרכו לא ציין את מקורו. ראה מה שכתבתי על הוצאה זו ב'פעמים', 10 (תשל"ב), עמ' 114—115.

128 אולם את נוסח כלה רבתי (טו) 'אוקמיה בבי כנישתא לברוכי בקהלא', ניתן גם לפרש כמרמז לתפילה בציבור, השווה לתשובתו של ר"י די לאון (להלן, הע' 178).

129 כגון: תענית פ"א מ"ב; ראש השנה פ"ד מ"ז; תוספתא שם ב, יז, מהדורת ליברמן, סע"מ 320. לעניין 'עובר לפני התיבה', ראה: י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תל-אביב תשל"ב, עמ' 21; S. Krauss, Synagogale Altertümer, Berlin—Wien, 1922, pp. 131—133, וראה לאחרונה, א' גרינוולד, 'שירת המלאכים...', פרקים בתולדות ירושלים בימי בית שני — ספר זיכרון לאברהם שליט, ירושלים תשמ"א, עמ' 481.

נפתחה הדלת לשילובן של נוסחאות תפילה — ובמיוחד, אמירת הקדיש — במסגרת מערכת האמירה של היתום וענייתו של הקהל.

יג. ואני פטור מן הדין הזה

בסא"ז (ב) הנ"ל: 'ומעלין אותי מדינה של גיהנם', וכאן סיומו של המעשה בסא"ז. ברם, הד לסגנון נוסח הגניזה דווקא במאזני צדק (יד): 'הייתי נצל מדין זה', השווה לעיל, סימן י. 'מיד יתירו אותי מאותם היסורים' (שו"ת בנימין זאב יז). במדרש עשה"ד (ג): 'מוציאין אותי מגיהנם, ומכניסין אותי בגן עדן', ובמדרש יתרו (ד): 'מכניסין אותי לגן עדן'. ובסיפא של המעשה במדרש עשה"ד: '... מיד הוציאו אביו (הוציאוהו ג1) מגיהנם, והכניסוהו (והשיבו ג180) בגן עדן. ואילו במדרש יתרו ליתא בסיפא, ובמקומו בדברי האב לר' עקיבא בחלום: 'שהכנסתני לגן עדן'. בנוסחאות המאוחרות: 'מתירין אותו האיש מן הפורענות' — ה ו ז ח ט י יא יב. אבל בסיפא נחלקו הנוסחאות: 'והתי' אביו מפורענות' (ז), וכ"ה בס' הלקוטים (ח): 'והתיר אביו מפורענותיו של גיהנם',¹³¹ ודומה לו בגנו"ש — עניינות (ט): 'מיד באותה שעה היתירו¹³² מהפורענות'. אבל בנוסחאות האחרות בלשון רבים: 'התירוהו' (ה יא); 'התירו את המת' (י יב); 'התירו אותו איש מן הגזרה' (ו), ומשמע שהכוונה לממונים עליו.

יד. מיד ר' יוחנן ועשה כך

כל המעיין בנוסח הגניזה רואה בעליל שזהו נוסח קטוע, ומתקבל על הדעת שיש להשלים: 'מיד [הלך] ...' ואמנם כך משתמע מן הנוסחאות המאוחרות, אף-על-פי שהנוסח היחידי הגורס 'מיד' הוא בגנו"ש — עניינות (ט): 'מ[יד] ניצטער ר' עקיבא צער גדול, ושאל עליו, כיון שבא למקום שאל על[יו] ...'

לעומת הקיצור והפשטות שבנוסח הגניזה, הרי שהנוסחאות המאוחרות המייחסות את המעשה לר' עקיבא מתבלטות בתוספת פרטים, באריכות מעשים, ובחזרות. ר' עקיבא שואל את המת לשמו, שם אשתו, ושם עירו,¹³³ ולאחר שרשם את כל הפרטים, קיבל על עצמו ללכת לשם. בהגיעו לאותה עיר, שמנוסחאות רבות משתמע שהיא 'לודיקא' — לדקיה, דהיינו לטקיה שבצפון סוריה של היום, שואל ר' עקיבא על האיש וביתו, ואנשי העיר מקללים אותם קללות גמרצות. התברר שאשתו של אותו מת ילדה לו בן זכר לאחר מותו, שלא נימול.¹³⁴ ר' עקיבא מל אותו ולימדו תורה וכו', כפי שנזכר לעיל. בנוסחאות המאוחרות

130 ככל הנראה צ"ל: והושיבו.

131 והשווה לתוספת 'של גיהנם' שבדברי המת (לעיל, סימן ו, קרוב לסופו) שבנוסח ס' הלקוטים. 132 ושלא כהגהתו של ר"ש אברמסון, עניינות, הע' 16. ופשיטא שהכוונה לבן עצמו (ולא לממונים עליו), שהתיר את אביו מן הפורענות, וכפי שהובא בחיבור מעשיות וס' הלקוטים (ז ח), ראה בפנים.

133 ובנוסח שו"ת בנימין זאב (יז): 'שם עירו ושם אשתו וקרוביו'. והשווה לנידון בתשובתו שם. 134 אליבא דאמת, גישתם של אנשי עירו שלא למול את בנו של הפושע — 'ומנענו עצמנו מלמולו' (ד); 'ואפילו במצות מילה לא עסקנו בו' (ט) — קצת קשה לאור ההלכה המפורשת שבתלמוד: 'והיכא דלא מהליה אבוא, מיתייבי בי דינא למימהליה ...' (קידושין כט ע"א). ולולא דמסתפינא הוה אמינא שזוהי הלכה בבית מאוד מאוחרת, שכן סגנונה מזכיר במקצת את ספר שאילתות דרב אחאי גאון (על-כל-פנים, הלשון 'והיכא דלא ... מחייבי ...' אינו מצוי בתלמוד במקום אחר לפי הרשום באוצר לשון התלמוד לרח"י קוסובסקי, כרך י"א, 639 ע"ב).

ביותר מסופר שהילד לא היה מסוגל ללמוד, עד שר' עקיבא ישב עליו ארבעים יום בתענית. דומה שלעומת אריכות היתר של הנוסחאות האחרות, נוסח הגניזה נראה בכל זאת מצומצם למדי, ומאוד ייתכן שאחד המעבדים או המעתיקים קיצר במתכוון. ושמא יש להשלים את המסופר כאן בעקבות אחת הנוסחאות הארוכות היותר קדומות?

לצד שני, בהמשך הסיפור שבנוסח הגניזה, אין כל רמז שר' יוחנן בן זכאי¹³⁵ נסע למר- חקים על-מנת לחפש אחרי בנו של המת ולחנכו כדבעי. אדרבה, משתמע משם שלא יצא את מקומו, שהוא כמובן ירושלים. מכאן מתבקשת המסקנה שמשפחתו של המת התגוררה באתרו של התנא, והוא היה יכול לעקוב אחרי לידת הבן ולפקח על גידולו במשך תקופה ארוכה למדי מבלי לנסוע למרחקים.

ופשיטא שאף כאן לאחדים מן המוטיבים והלשונות ישנן מקבילות ושורשים בספרות התלמודית. על כתיבת 'שמו ושם אשתו וכו'' המיוחד לנוסח מדרש עשה"ד (ג), ישנה מקבילה מעניינת בספרי שלה לך סוף פיס' קטן, מהדורת הורוביץ, עמ' 129: 'וכתב לה שמו ושם עירו ושם רבו...'¹³⁶ על יציאת אנשי העיר לקראת ר' עקיבא (ג), השווה למסופר על ר' שמעון בן אלעזר בתענית כ ע"ב. מקבילה מדוייקת לנוסח מדרש יתרו (ד) 'וכיון שהגיע בה (= לאותה עיר) יצאו בני העיר לקלסו' מצויה במנחות פה סע"ב, ואין זה מקרה שכן שם מדובר על הפולמוסטוס שנשלח על-ידי אנשי 'לודקיא' להביא להם שמן. דבריו של ר' עקיבא לאנשי העיר שלא רצו למול את הילד, לפי הנוסח היחידאי שבמדרש יתרו (ד): 'בני, אם הוא חטא, בנו מה חטא?' נובעים אף הם ממליצה תלמודית: 'אם הוא חטא בניו ובנותיו מה חטאו' (סנהדרין מד ע"א). על תעניות של ארבעים יום דנתי בפרוטרוט בסיני, נט (תשכ"ו), עמ' כ—כא,¹³⁷ ויש להסמיק לכאן את המסופר על שלמה המלך שבריש מדרש משלי: 'ישב בתענית ארבעים יום כדי שיתן לו המקום רוח חכמה ובינה'.

יש מן החוקרים שביקשו לדקדק בחילופי שמותיהם של המת ואשתו במקורות השונים. הר"ל גינצבורג אף העיר שה'שמות הפרטיים, אף שהם משובשים, נראים כלקוחים מלשון ערבי', ונתון זה הוא שהביאנו למסקנה שמקורן של כל נוסחאות מעשה דגן בספר 'חיבור יפה מהישועה' לרב נסים גאון.¹³⁸ ברם, בעקבות הממצאים שהעלינו, יש לברר האם לא מדובר כאן בשמות יווניים דווקא?

טו. לאחר כך יצא ר' יוחנן. מצא אתו האיש באתו המקום שפגע בו. הלשון 'לאחר כך' אינה שכיחה, ושמא צריך להיות 'לאחר מכן' או 'אחר כך'. אף מלשון

דוק ותשכח שבמקבילה שבירושלמי קידושין פ"א ה"ו, סא ע"א נשנית ההלכה 'שאם לא עשה לו אביו שהו' חייב לעשו' לעצמו...', אך לא מצינו שם כל הלכה המתייחסת לבית-דין. ¹³⁵ אגב, יש לשים לב לכך שעד סוף המעשה נתקצר שמו של ר' יוחנן בן זכאי לר' יוחנן. לענ"ד, ייתכן שאף כאן עדות לנטייתו של בעל נוסח הגניזה לקיצור מכוון. ברם, אין להוציא מכלל אפשרות שזהו מעשהו של מעתיק בודד, ולא של העורך. ¹³⁶ במקבילה שבמנחות מד ע"א ניסוח מקוצר וכל זה ליתא שם, והשווה לנוסח מדרש תכמים (מ) שבח"נ לספרי, שם.

¹³⁷ בעמ' כא, שו' 4 (מן הסוף) יש למחוק את התיבה 'כמנהגו' והרמיה למו"ק כד ע"א, שכן מסתבר שבהמשך הסיפור, שם, מדובר על רב הונא ריש גלותא. השווה ש"י פרידמן, 'פרשת קבורתו של רב הונא', תרביץ (בדפוס).

¹³⁸ גנוז"ש, א, עמ' 237. ראה גם מ' היגער, שם (לעיל, הע' 3), עמ' 69—70.

זו מתחזק הרושם שישנו חסרון מסויים בתוכן הסיפור שבנוסח הגניזה. מקבילה יחידה לנוסח שלפנינו מצוייה במסכת כלה רבתי (טו): 'לזמן (בכ"י ב שם: לימים) אול ר' עקיבא להווא אתרא איתחזי ליה, אלא שמן הסיפא שם משתמע שלא פגש את המת בפעם השניה פנים אל פנים, אלא שנתגלה אליו. גירסה זו נראית כמושפעת מכל שאר הנוסחאות המדברות על התגלותו של המת אצל ר' עקיבא בחלום. אגב, בנוסחאות אלו נאמר שהתגלות זו היתה בלילה של אותו יום שהעמיד ר' עקיבא את בנו של המת בבית הכנסת וקיים את שהוטל עליו. אם כי מובנת הופעתו של האב המת בחלום לילה בשאר הנוסחאות, שהרי לפי נוסחאות אלו, נמצא ר' עקיבא הרחק ממקום מגוריו, שמא בכל זאת ניתן לשער שתיאור זה הושפע מן המסופר על אותו מת אלמוני שנפטר ערירי ושבתום שבעת ימי האבילות: 'איתחזי ליה בחילמיה דרב יהודה ואמר ליה, תנוח דעתך שהנחת את דעתי' (שבת קנב רע"ב).¹³⁹ מגנו"ש עניינות (ט): 'בא ועמד לפני ר' עקיבה, משמע לכאורה שלא היה כאן חלום, אבל לא נזכר באיזה מקום 'עמד' לפניו.

טו. א' לו, תנוח נפשך כשם שהנחת אתי ואת נפשי, נפטרתי מאתו הדין המליצה במתכונת 'תנוח נפשך שהנחת אתי ואת נפשי', כולל התוספת 'נפטרתי מאתו הדין', אינה מצויה בצורה זו בנוסחאות המאוחרות, שאחדות מהן גורסות, כנראה בעקבות המעשה שבבבלי שבת קנב ע"ב הנ"ל: 'תנוח דעתך שהנחת את דעתי'.¹⁴⁰ ומעניין לעקוב אחר התפתחותה וגילגוליה של מליצה זו בנוסחאות השונות:

תנוח נפשך כשם שהנחת אתי ואת נפשי,	נפטרתי מאתו הדין (נוסח הגניזה א)
תנוח דעתך שהנחתני	והצלתני מדינה של גיהנם (מעשיות ז ח)
תנוח דעתך שהכנסתני לגן עדן	(מדרש יתרו ד)
עקיבא, תנוח דעתך בגן עדן,	שהצלתני מדינה של גיהנם (מנוה"מ ה)
יהי רצון שתנוח דעתך בגן עדן,	כמו שהיצלתה אתי מדינה של גיהנם
	(גנו"ש—עניינות ט)
יר"מ ה' שתנוח דעתך בגן עדן,	שהצלת אותי מדינה של גיהנם (מחז"ו יא;
	או"ז יב)
תנוח דעתך, שהנחת את דעתי	(עשה"ד ג; ס' המעשיות ו; כלה רבתי טו;
	ארחות חיים יג)

ושמא ניתן לראות זכר להגהת הנוסח של מליצה זו בספר ארחות חיים (טו), כי שם התחיל המעתיק לכתוב: 'תנוח נפשך...'. והגיה והשלים 'תנוח דעתך שהנחת את דעתי'. אמנם, ייתכן שרק פליטת קולמוס לפנינו, שכן, מלבד נוסח הגניזה, לא שרדה התיבה 'נפשך' בשום נוסח אחר, אפילו לא בספר 'כל בו' המקביל לספר 'ארחות חיים'.

¹³⁹ המליצה 'תנוח דעתך...'. שייכת כנראה ללשונות בית המדרש ובמקבילות הרבות שצויינו במסורת הש"ס לשבת שם היא מופיעה כלשונם של התנאים ר' יוסי ור' יהודה.

¹⁴⁰ השווה לעיל, הע' ¹³⁹. ושמא כדאי להוסיף שמליצה זו נמצאת גם בדברי אלישע אל אשת עובדיה בדרשה להפטרות 'ואשה אחת מנשי בני הנביאים' (מ"ב ד, א), ראה אוצר טוב, א תרל"ז—תרל"ט), עמ' 015, והשווה מבוא לתנחומא בוכר, עמ' 137, סימן מד. מקבילה זו לא צויינה אצל רושמי המליצות והפתגמים.

פיסקה זו חסרה בנוסח חיבור יפה (י), ולא ראיתי שהעירו על כך. אך לפי ההמשך שם: 'ה' שמך לעולם... ברור שזוהי השמטה בין הדומין 'ואמ'... ואמ', השווה לנוסחאות האחרות, כגון מנוה"מ (ה) חיבור מעשיות (ז), ועוד.

יו. מיד פתח ר' יוחנן וא' (תה' קלה, יג) י"י שמך לעולם ג'.

סיום זה מצוי גם בהרבה נוסחאות מאוחרות: ה ז ח ט י יא יב. בכמה נוסחאות המביאות את המליצה 'תנוח דעתך... דעתך', ליתא (ד יג טו), אך זכר לסיום דומה נשתמר בס' המעשיות (ו), ושם איתא אחרי המליצה תנוח דעתך וכו' 'פתח ר' עקיבא ואמ', ברוך המקום שרצון יראיו יעשה' והוא עיבוד ותחליף לנוסח הנ"ל, כשבמקום הפסוק מתהלים קלה, יג נעשה שימוש בתהלים קמה, יט. כנראה בא לרמוז שה' נענה להפצרותיו של ר' עקיבא בתעניותיו ובתפילותיו לטובת בנו של המת.

סיכום ומסקנות

ו. דומה שבדיונים דלעיל הוכח שנוסחת הגניזה שבמדרש לפרשת כי תצא היא אמנם הנוסח הקדום ביותר של המעשה הידוע לנו כיום.¹⁴¹ קדמותה ניכרת מתוכה, הן בצורת המסירה האישית בגוף ראשון, הן בלשוניותיה והן בפרטי הסיפור הרשומים בה. כנראה שהמעשה התרחש במקום מגוריו של התנא, שהוא ר' יוחנן בן זכאי, ולא ר' עקיבא. למעשה זה יש עניין מיוחד בתפיסות הקדומות של 'גיהנם' אצל חז"ל. כמו-כן, חשוב לציין שבנוסחת הגניזה אין התיבה 'גיהנם' מוזכרת אפילו פעם אחת, ובמקומה מופיע שם העצם הכללי 'דין'.

ההיסטוריונים כופרים באמיתותו של המעשה כדבר המובן מאליו,¹⁴² וקל וחומר חוקרי הפולקלור.¹⁴³ עתה נתגלה לפנינו באורח מופלא כסיפור המשקף מעשה שהיה. בדרך זו יכולנו לאשש מסורת תלמודית עמומה המיוחסת בין היתר לרבן יוחנן בן זכאי, ולקבוע את בעלותו עליה, דהיינו — סימון מקומו המדויק של 'פתחה של גיהנם' שב'גיא בן הנום' (עירובין יט ע"א). על-פי נוסחא זו אף ניתנו בידינו הכלים המאפשרים לנו לשחזר את פשעם החמור של האיש וחברו, שפרטיו שונו במתכוון בכל הנוסחאות המאוחרות. דומה שאף השימוש בתיבה הרומית (לטיר =) 'לטרו' לציון שודד מזויין, שלפי שעה לא מצאנו

141 ומכאן תשובה לספקו של ר"מ תא-שמע (לעיל, הע' 117) הקובע: 'וקשה מאד לקבוע את מקורו הראשון'.

142 עיין ש' ספראי, בשלהי הבית השני ובתקופת המשנה — פרקים בתולדות החברה והתרבות,² ירושלים תשמ"ג, עמ' 87. (= S. Safrai — M. Stern, The Jewish People in The First Century, Volume Two, Assen & Amsterdam 1976, p. 784)

143 המעשה מכונה בפייהם: 'ר' עקיבא והמת הנודד', ולאחרונה הירצה עליו ד' בן-עמוס בכנס הבינ-אוניברסיטאי שנערך בשנת תשמ"ה. ראה גם יו"ט לוינסקי, 'תפילת המתים בלילות', מחקרי המרכז לחקר הפולקלור, ג (תשל"ג), עמ' קנה (תודתי נתונה לפרופ' ע' יסיף, על הידיעות הנ"ל). למעשה, המקור לכינוי הנ"ל הוא מ"י בן-גריון, שם (לעיל, הע' 44), עמ' רלא. אגב, בהע' 12, שם נתחלף לו ליור"ט לוינסקי נוסח סא"ז עם אחת הנוסחאות המאוחרות, עיין שם.

לה חבר בספרות התלמודית—מדרשית,¹⁴⁴ מחזק את ההשערה שמדובר כאן במסורת קדומה ומהימנה.

ברם, אין קביעה זו פותרתנו מלשאול את שאלתנו הנוקבת של הגר"ש ליברמן ז"ל, בניסוח מחודש: מפני מה נזקקו החכמים למלה רומית מסויימת בשעה שמלה יוונית או עברית הולמת מזומנת לפניהם?¹⁴⁵ והרי התיבה היוונית 'ליסטיס' רווחת במקורות עבריים קדומים.¹⁴⁶ שמא אפשר משקפת תיבה זו את הפרוצידורה המשפטית של בית-הדין הרומאי; הוה אומר שאיש זה וחבירו הליסטיס נתפסו על-ידי השלטונות הרומאיים, הועמדו למשפט, עונן, והוצאו להורג.¹⁴⁷ בדין ודברים של התובע הרומאי הוטחו ההאשמות השונות נגד חבורת ליסטיס זו, וללא ספק השתמשו כלפיהם בתיבה 'לטרו'. ייתכן מאוד שאיש זה, שכנראה ידע יוונית, השתמש בתיבה זו בתור שם פעולה בדברו עם ר' יוחנן בן זכאי, מתוך בערותו בלשון הרומית. אם נכונה השערה זו, אזי נמצינו למדים שהתיבה 'לטרו' היא באמת מונח משפטי המשקף נאמנה את משפטו של הפושע במעשה דנן.¹⁴⁸

ii. נוסחא המקבילה לזו שבגניזה, אך מאוחרת ממנה בהרבה, מצויה בפרקי דרך ארץ פ"ב (= סדר אליהו זוטא פי"ז). בנוסחא זו נשתמרו כמה לשונות מקוריות שבעקבותיהן ניתן לנו להגיה פגמים אחדים שבנוסח הגניזה. אך דא עקא, שבעל 'פרקי דרך ארץ' לא העתיק את המעשה עד הסוף, וכל החלק השני העוסק בפעולותיו של ריב"ז להצלת נפש האב באמצעות בנו, חסר מן הספר. בשתי נוסחאות אלו בלבד נשארו היסודות המקוריים של המעשה: (א) ר' יוחנן בן זכאי, (ב) שני פושעים, (ג) העיסוק ב'לטיר' — פלטרי' = לטרו. iii. במקור מדרשי (?) יותר מאוחר, שככל הנראה לא הגיע אלינו, עבר מעשה דנן שינויים יסודיים כשהפך לסיפור אגדה בגוף שלישי הפותח בלשון 'מעשה ב...', ואילו את מקומו של ר' יוחנן בן זכאי תפס ר' עקיבא. ביקש המעבד האנונימי לתת לו גוון יותר

144 ולולא דמסתפינא הוה אמינא ששימוש רומי קרוב מצוי במדרש הגדול לריש וזאת הברכה, מהדורת פיש, עמ' תשמה, שו' 16: 'רמז ללטריס ודקרו אותו', ואין כאן המקום להאריך. משום מה לא טיפל בו ד' שפרבר שעה שעסק בגירסאותיה של אגדה זו בבר-אילן, טז—יז (תשל"ט), החלק האנגלי, עמ' 21.

145 ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ב, עמ' 151 (אגב, בהע' 3, שם צ"ל: אשכולות, ג (תשי"ט)).

146 ראה לאחרונה את שפע המקורות שהובאו במילונו של D. Sperber, A Dictionary of Greek and Latin Legal Terms in Rabbinic Literature, Jerusalem 1984, pp. 106—110; 66—67.

147 עיין קהלת רבה ג, יז; שם ז, כו, א (השווה לעיל, הע' 70). על הפרוצידורה המשפטית של השלטון הרומי במקורות חז"ל ועוד, ראה: S. Lieberman, 'Roman Legal Institutions in Early Rabbinics and in the Acta Martyrum', Jewish Quarterly Review, XXXV (1944), pp. 1—55, ובמיוחד בפסיקתא דרב כהנא כד (שובה) ח, י, מהדורת מנדלבויים, עמ' 358—359 (= ליברמן, שם, עמ' 28—34); הנ"ל, רדיפת דת ישראל, ספר היובל ל... בארון, ירושלים תשל"ה, עמ' ריג—רמה, ועיין עוד: מ"ב לרנר, קרית ספר, מח (תשל"ג), 548 ע"ב, וכן במילונו הנ"ל של ד' שפרבר (לעיל, הע' 146), במקומות שונים. בנוסחאות מאוחרות של מעשה דנן נמסרו תיאורים דמיוניים של הוצאתו להורג של הפושע, עיין מעשה בוך, סימן 146, תרגום גסטר, עמ' 286; שו"ת בנימין זאב, ירושלים תשי"ט, ח"ב, סימן רג, כא ע"א ('... ומסתמא התודה לפני י' בני אדם וקברוהו מבני עמינו') [sic].

148 ראה את דבריו המאלפים של הגר"ש ליברמן ז"ל, יוונית וכו' (לעיל, הע' 145), עמ' 161 על 'מונחים צבאיים ומשפטיים' רומיים בספרות חז"ל. ועיין היטב במה שכתב שם, עמ' 5.

עממי ופופולרי באמצעות דמותו של ר' עקיבא, שתולדותיו ומותו מות קדושים פיארו את דמותו בעיני הבריות, והורעפו עליו שבחים מרובים יותר מכל חכמי ישראל.¹⁴⁹ היתה גם נטייה לזהות את ר' עקיבא עם כלל עולמם של חכמים, כפי שהיא באה לידי ביטוי במקורות דלהלן: 'מעשה באדם אחד שעבר על דברי רבי עקיבא ...' (אבות דר' נתן נו"א פ"ג, מהדורת שכטר, עמ' 15); '... באותה שעה אמרו ברוך ה' אלקינו ואלקי אבותינו, אלקי אברהם אלקי יצחק ואלקי יעקב, ואלקי ר' עקיבא, שגילה סודו לעקיבא בן יוסף' (מסכת כלה לפי כ"י הגניזה, מהדורת הרב ורטהיימר, בתי מדרשות, ב, ירושלים תשי"ב, סע"מ רלא).¹⁵⁰

iv. השלב הראשון של ההתרחבות הספרותית של מעשה דנן מצוי במדרש עשרת הדברות (ג) ובמדרש יתרו (ד). מה שמאפיין מקורות אלה הוא העבירה של האיש המגלה שבא על 'נערה מאורסה ביום הכיפורים' ושהצלת המת נעשית על-ידי עליית בנו לקרוא בספר תורה. נראים הדברים שעניין 'הבא על נערה מאורסה ...' הוא פרי יצירתו של עורך מדרש עשרת הדברות שביקש לאפשר את שיבוצו של מעשה דנן בדיבר השביעי 'לא תנאף'. בנוסח האגדה שבמקורות אלה, כבר נמצא פושע אחד בלבד, ונוספו בו פרטים ציוריים רבים: (א) תיאור כיעורו של המת; (ב) תיאור מופרו של משא עצים שהוא טוען; (ג) ר' עקיבא משביעו להזדהות; (ד) לאחר שמיעת סיפורו של האיש, רושם ר' עקיבא את פרטיו האישיים; (ה) הוא נוסע לעירו ונתקל ביחס עוין ביותר כלפי האיש ומשפחתו; (ו) הוא דואג למילתו של בן המת שבני העיר גמנעו מלמולו.

שלא כבמעשה המקורי שבו פוגש התנא את המת שנית באותו מקום, כאן הוא מתגלה לר' עקיבא בחלום מיד לאחר שהצילו מדין גיהנם.

v. נראה שבשלב הבא, העבירה שיוחסה למת היא גבאי המס, ותקנת מצבו היא באמצעות אמירת 'ברכו—ברוך' בציבור. בין הפרטים הציוריים שהוכנסו לאגדה בשלב זה ניתן למנות:

(א) ר' עקיבא מהלך בבית (בן=בין) הקברות; (ב) ריצתו של המת היא 'כסוס' ור' עקיבא גוזר עליו ומעמידו; (ג) ר' עקיבא מציע לפדותו אם הוא עבד, או להעשירו אם הוא עני; (ד) המת מתחנן לפניו שלא יעכבו; (ז) הוא שואל את המת על מעשיו; (ו) המת מספר שאין

¹⁴⁹ ראה ש' ספראי, ר' עקיבא בן יוסף — חייו ומשנתו, ירושלים תשל"א, עמ' 120—124, והוסף עליו: מדרש הלל (בית המדרש, ח"ה), עמ' 97; מדרש שיר השירים (גרינהוט) א, ב, ב ע"א (= מהדורת הרב ורטהיימר, סע"מ ה—ו), והשווה לאבות דר' נתן, מהדורת שכטר, עמ' 20 בשתי הנוסחאות (= ש. ספראי, שם, עמ' 65—68). ראה גם להלן בסמוך.

דומה שזמן הדין להזכיר גם את הדברים המיוחסים לחז"ל על ר' עקיבא, המובאים אצל ר' יהודה הלוי בספר תכונות ג, סה, מהדורת אבן-שמואל, עמ' קמו: 'וכבר נאמר עליו, ראוי היה שתשרה עליו שכינה כמשה, אלא שאין השעה ראויה לכך'. מסתבר, איפוא, שהיה לפניו מקור בעלם שייחס לר' עקיבא מעין מה שהכריזה הבת קול על הלל הזקן ועל שמואל הקטן, ראה תוס' סוטה יג, ג—ד, מהדורת ליברמן, עמ' 231 ובמקבילות שצויינו שם (לשו' 44). וכבר ציינו מפרשי הכוזרי (אוצר נחמד לר' יצחק סגרי, וזין תקס"א, קז סע"ד ובעקבותיו בתרגומו ופירושו של (D. Cassel, Leipzig 1869, p. 289, n. 2) לבבלי סנהדרין יא ע"א. אולם, ר"י אבן שמואל, שם לא הזכירו אפילו ברמז. ולולא דמסתפינא הוה אמינא שדברי שבת אלה מהווים צירוף ועיבוד מן המסופר על הלל ושמואל הקטן מחד ('ראוי שתשרה עליו שכינה') ועל ר' יהודה בן בבא מאידך ('אלא שנטרפה שעה').

¹⁵⁰ אולם בשאר הנוסחאות ליתא 'ואלקי ר' עקיבא', השווה מהדורת היגער, עמ' 149.

לו מי שיוכל ללמד את בנו תורה; ז) בנו של המת 'לא היה מסבל עול תורה' ורק אחרי שישב ר' עקיבא מ' יום בתענית פתח ה' את לבו.

אמנם לנוסחאות שבספרות ההלכה (מחז"ו (יא); או"ז (יב)), כבר חדרה תגובתו של המת שלא לעכבו שאין לו תקנה, ואילו בנוסחאות סיפוריות אחדות מופיע עניין 'הייתי מראשי העם' המצויים בשלבים הבאים, ראה להלן בסמוך.

vi. בשלב קצת יותר מתקדם לקודם, המיוצג על-ידי מנוה"מ (ה) וספר המעשיות (ו), צורפו שתי העבירות 'גבאי המס' ו'הבא על נערה מאורסה ביום הכיפורים' שבשני השלבים הקודמים. בין תרומותיו של נוסח זה לסיפור אנו מוצאים: א) ר' עקיבא שואל את האב המת האם הוא מבני אדם או מן המזיקין?; ב) תגובתו הראשונה של המת לשאלת ר' עקיבא האם שמע מן הממונים עליו אם יש לו תקנה, היא חזרה על הבקשה שלא לעכבו, שאם כן, אין לו תקנה.

על-כל-פנים, נראים הדברים שנוסח מנוה"מ (ה) מייצג שלב יותר מאוחר מזה של ס' המעשיות (ו); רק שם מצויה הלשון 'והתפלל בציבור' ושר' עקיבא הוליד את הנער 'לביתו' (= של ר' עקיבא).

vii. השלב האחרון שבהתפתחותו של מעשה זה הוא בנספח לחיבור יפה מהישועה של רב נסים גאון (י). השוני היחיד הוא העבירה המיוחסת למת: 'עשיר ודיין הייתי, והייתי מראשי העם', נוסח זה מתאפיין גם במספר השמטות של קטעים קצרים המצויים בשאר הנוסחאות המאוחרות מפסיחה מקרית של המעבד או של מעתיק קדמון,¹⁵¹ ואין להחשיבן כהשמטות שנעשו בכוונה תחילה.

הימצאן של נוסחאות כלאיים אמנם משבש את התמונה קימעה, אך אינו יכול לעוותה לגמרי. נשרטט, איפוא, את השתלשלות הנוסחאות השלימות, לפי התרשים המודפס להלן בעמ' נט, עיין שם.

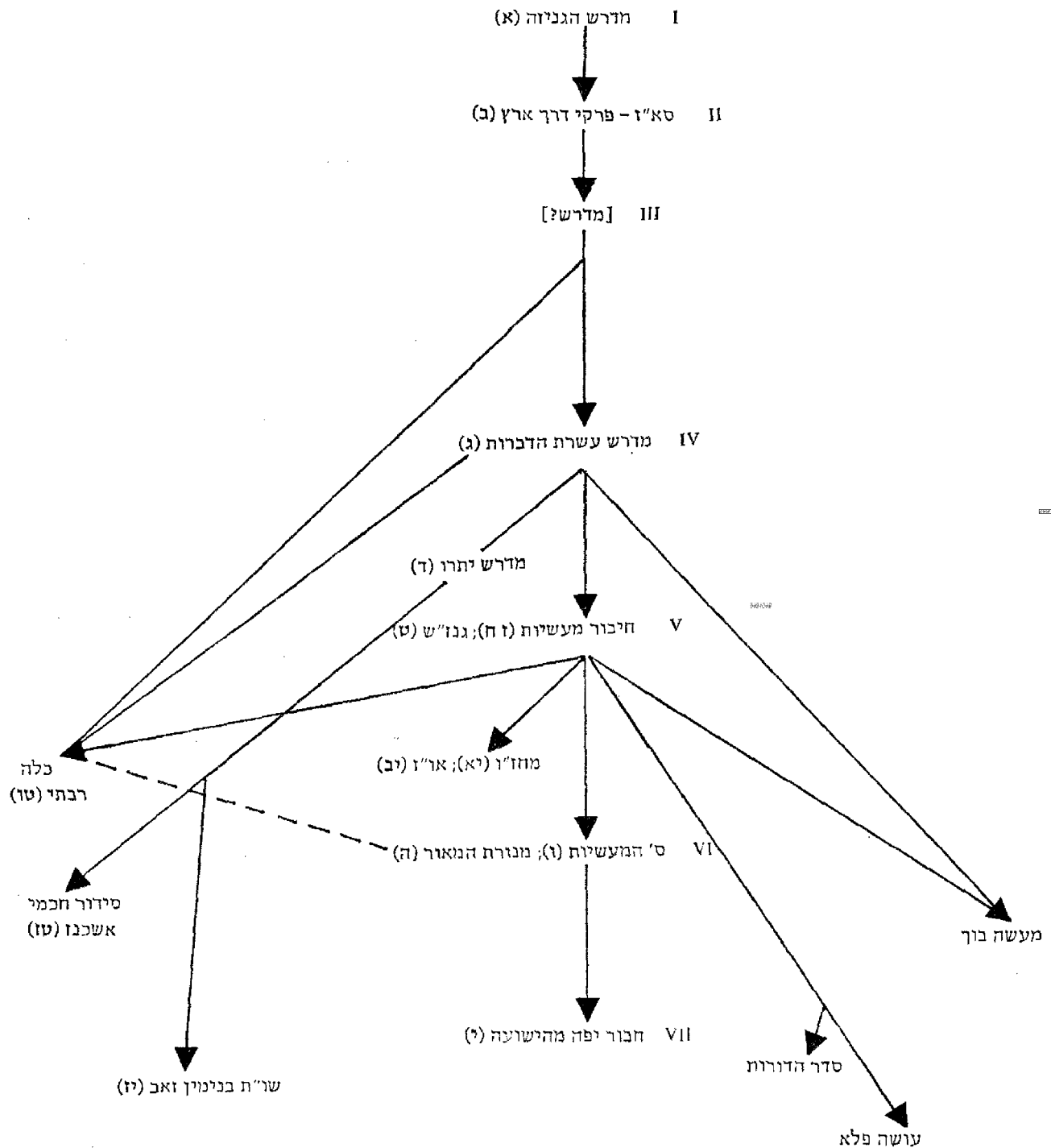
העיון בתרשים זה מלמדנו שמבין כל הנוסחאות השלימות, הרכבו הספרותי של הנוסח הארמי שבמסכת כלה רבתי הינו מיוחד במינו, שכן אין כל אפשרות לשלבו בהש-תלשלות האורגאנית של הנוסחאות הנ"ל. תוכן האגדה מורכב מיסודות קדומים. ייתכן שהם שרידים מן המעבר המדרשי מר' יוחנן בן זכאי לר' עקיבא (iii). אולם מצויים בו גם יסודות מחיבור מעשיות — גנז"ש (v) (כגון: 'דרי טונא רבה על כתפיה'; 'איכא נטורין עילוין ממונין'), וממדרש עשרת הדברות (iv): 'ולא עוד אלא שבא על נערה מאורסה ביום הכיפורים'. דומה שיש בכוחה של מורכבות זו אף ללמד על אופייה ואיחורה של מסכת כלה רבתי בכלל.¹⁵²

נוסח אחר יוצא דופן, הינו זה שבסידור חסידי אשכנז (טז). על אף קיצורו היחסי, בנוסח זה מצויים מספר פרטים סיפוריים החורגים מן הענף העיקרי של המעשה, ואף נוגדים אותו. בנוסחא זו בלבד נאמר שר' עקיבא הוא שלימד את המת כיצד לנהוג, והוא מבקשו (בתלום?) להודיע על כך לבנו! לפרטים העלילתיים האלה אין אח וריע בכל שאר הנוסחאות, והם מעידים על עיבוד ספרותי חופשי למדי.

151 וחשוב לציין שהשמטות אלו כבר מצויות בכתובייד של חיבור זה, כגון כ"י וארשה 374.

152 וזוהי טענה גיצחת נגד הטוענים לקדמותה של מסכת זו והמשייכים אותה לתקופת האמוראים, ראה מ' איש-שלום, נספחים לסדר אליהו זוטא, ווינה תרס"ד, מבוא, עמ' 18; ב' דה-פריס, מחקרים בספרות התלמוד, ירושלים תשכ"ח, עמ' 259—262 ('זמן חיבורה של מסכת כלה רבתי').

באשר להרחבות הספרותיות והשינויים שבין הגוססאות השונות, יש לתת את הדעת לכך שמלבד דמיונם הפורה של המעבדים—העורכים השונים וכושר יצירתם, אין ספק שהללו נעזרו גם במוטיבים ובמליצות השאובים מן הספרות התלמודית העשירה והענפה.

למרבה הפלא, העמיד הר"ל גינצבורג את נוסח 'חיבור יפה מהישועה', שהוא המקור האחרון, בתור 'המקור' ששאבו ממנו כל הגוססאות שיש לנו.¹⁵³ סברתו שיחוס המעשה שב'פרקי דרך ארץ לר' יוחנן בן זכאי הוא בהשפעת יחוס הפרק העוסק בגיהנם 'מן תלמוד רבא' — לתנא זה,¹⁵⁴ נתגלתה אף היא כעורבא פרת.

153 גנו"ש, א, עמ' 237.

154 שם, עמ' 196, שו' 13; עמ' 189, ד"ה: 'וצריך המעיין'; שם, רע"מ 237.

לאור הסדר ההגיוני והשתלשלות העניינים האורגאנית בדרך כלל של מרבית הנוסחאות, ניתן לנו לעמוד על מוקדם ומאוחר במעשה התנא והמת. ראשיתו בחוויה אישית של ר' יוחנן בן זכאי שפגש אדם מת המלקט עצים, ואחריתו בסיפור אגדה דראמטי ומורחב שגיבורו הוא ר' עקיבא, ודווקא סיפור מאוחר זה הוא שהטביע את רישומו על ספרות ישראל במהלך הדורות.

השלכות הלכתיות ורעיוניות

א. 'ברכו' ו'קדיש'

כאמור, אחת הסיבות לתפוצתו של המעשה בר' עקיבא והמת אצל ראשונים ואחרונים כאחד, הוא עניין אמירת תפילת 'קדיש' על-ידי בנו של הנפטר. אף-על-פי-כן, בדיקת הנוסחאות מגלה שאין עניין הקדיש מקורי למעשה דגן. צדקו, איפוא, החוקרים במסקנתם ש'הנוסחאות שמהן חסר עניין הקדיש, הן יותר קדומות ומקוריות'.¹⁵⁵ מסקנה זו היא מחוייבת המציאות גם מנקודת-מבט אחרת: בכל הנוסחאות המרובות של סיפור אגדה זה, לא הובא עניין אמירת הקדיש באופן בלעדי כדרך שבה ניתן לבן להציל את אביו מדינה של גיהנם.¹⁵⁶ בדיקת הנוסחאות והשתלשלותן מגלה שעניין הקדיש הולבש על אגדה זו על-ידי גרסנים ומעתיקים למיניהם. ללא ספק, תהליך זה הינו תוצאה של המנהגים הרווחים, ואולי אף בבואה להתגשמותו של מנהג אמירת הקדיש על-ידי הבן היתום.

ברם, לא עמדו החוקרים האחרונים על מקורו של העניין כפי שהוא מתברר מתוך מדרש הגניזה לפרשת כי תצא: עליית הבן לקרא בספר תורה, ברכת 'ברכו את ה' המבורך' בקהל, וענייתו של הקהל אחריו 'ברוך ה' המבורך לעולם ועד'. אף-על-פי שעניין זה מופיע ב'מדרש עשרת הדברות', לא נתנו לו את תשומת-הלב הראויה, ופשוט הסיחו את דעתם ממנו. ומעניין לציין שאף כאן קלע רמא"ש למטרה בהבחינו יפה בנוסח סא"ז שהאב 'נפטר מדינה של גיהנם, שעה שקראו בנו לתורה ואמר "ברכו את ה' המבורך"'.¹⁵⁷

יתרה מזו — עליית הבן לקרוא בתורה היא מחוייבת המציאות גם מתוך הקשרו של מעשה דגן. צא וראה שבנוסח הגניזה משובץ המעשה בתוך דרשה ארוכה 'על התורה', והוא מתקשר, איפוא, ישירות אל הפיסקה הקודמת לו: 'א"ר שמעון בן לקיש, כל המצער עצמו על דברי תורה ... והתורה מגינה על אדם כל אותן השנים שהוא מוטל בעפר, שנ' ... "בשכבך תשמר עליך" (משלי ו, כב) — בשעת המיתה. "והקיצות היא תשיחך" (שם) —

155 כך צריך לומר! אנ"צ רות, שם (לעיל, הע' 117), עמ' 373, ועיין שם היטב בהע' 20; גנז"ש, שם, סע"מ 235; מ' היגער, שם (לעיל, הע' 3), עמ' 71. ש' קרויס, בצרון, א (ת"ש), עמ' 131, הע' 13.

156 ואין בכוחו של כ"י אדלר 1446 (הש' מ' היגער, מבוא למסכת כלה רבתי, עמ' 70) לסתור קביעה זו, ואין כאן מקומו להאריך. לגבי סידור חכמי אשכנז (טז), ראה להלן בהמשך. בתשובת המהרי"ל שבספר האגור, סימן שלד נאמר שקדיש יתום 'נתקן בשביל המתים כמו אותו מעשה דר' עקיבא' ומתקבל הרושם שבנוסח הסיפור שהיה לפניו שימש הקדיש באופן בלעדי להצלת נפשו של האב. ברם, בנוסח המקורי של תשובת המהרי"ל (שו"ת החדשות, מהדורת הרב י' סץ, סימן כה, עמ' כט) נאמר שבמעשה ר' עקיבא 'הוזכר ג"כ יהא שמי' רבא'. ככל הנראה היה לפניו נוסח שגרס 'ברכו' (ברוך ?) ו'יהא שמי' רבא', כדוגמת הרישא של מדרש יתרו (ד) ומחז"ו (יא).

לעתיד לב' (= לבא), שהיא מלמדת עליו סגוריה.¹⁵⁷ א' ר' יוחנן בן זכאי, פעם אחת הייתי עובר בדרך...¹⁵⁸ הקשר זה היה קיים גם ב'פרקי דרך ארץ' שבסדר אליהו ווטא (ב) אלא שהעורך-הפריד בין הדבקים על-ידי מאמרו של ר' יוחנן, 'למדתי כל התורה כולה... מתן שכר מן הזקינה, ויראת חטא מן הבתולה...', וממש קלקל את הסדר.¹⁵⁹ כיוצא בדבר, ב'מדרש יתרו' (ד) שבכ"י אוקספורד הובא מעשה דנן כהדגמה למאמרו התקיף של ר' שמעון בן לקיש שלפניו: 'כל שאינו מלמד את בנו תורה, כאלו עשאו לסטים¹⁶⁰ וגורם לעצמו כדי שישרפוהו באשה של גיהנם'.¹⁶¹ בנוסח המעשה שפורסם בגנזי שכטר—עניינות, נשתמר סופה של דרשה המיוסדת על הכתוב 'חכם <לב> יקח מצות' (משלי י, ח). ככל הנראה, צמידות זו רומזת למאמציו של ר' עקיבא להקנות דברי תורה ומצוות לבנו של המת. אך מאלפת ביותר היא הכותרת לסעיף שבו הביא ר' יצחק אבוהב את מעשה דנן בחיבורו: 'שהבן הלומד תורה, מציל לאביו מדינה של גיהנם...'.¹⁶²

מאמירת 'ברכו—ברוך' בעליה לספר תורה, נפתחה הדרך להעברת עניין זה ל'ברכו—ברוך' של סדר התפילה. נראה לומר שתופעה זו—היא תולדה של אותן הנוסחאות המדברות על העליה לתיבה ועל העמידה בקהל,¹⁶³ עד שבאחת מהן¹⁶⁴ אף נאמר בהדיא: '... והתפלל בציבור'. יש להניח שכאשר נתפס עניין 'ברכו' כחלק מן התפילה ולא של קריאת התורה, אזי שילבו לתוך המעשה גם את עניין הקדיש. תחילה כאלטרנטיבה, ואחר כך כחובה כפולה של 'ברכו' ו'קדיש'. בחלק מן המקורות, אף גבר הקדיש על 'ברכו—ברוך'. ניתן להבחין בראשיתו של תהליך זה על-ידי החלפת לשון הענייה 'ברוך ה' המבורך' ל'אמן יהא שמיה רבה מבורך', תחילה ברישא של המעשה,¹⁶⁵ ולאחר מכן גם בסיפא.¹⁶⁶ באחד השלבים

157 ראה מדרש משלי ו, כ, מהדורת בובר, עמ' 56; שם יא, ד, עמ' 68; גנזי שכטר, א, עמ' 119, שו' 14 ועוד.

158 י' מאן, שם (לעיל, הע' 6), ח"א, עמ' רכט, דף ב' ע"א, שו' 9—10.

159 המדובר הוא כמובן בר' יוחנן האמורא, ולא ייתכן לומר כדעת רמא"ש, נספחים לסא"ו, עמ' 22, הע' 51, שהמדובר ב'ברייתא לר"י בן זכאי'. מקור דבריו של ר' יוחנן נעלם, שכן שונים הם בסדרם, בלשונם, ובתוכנם מן הבבלי סוטה כב ע"א. (ונעיר כאן בדרך אגב שהמקבילה שבסא"ו לא צויינה בדקדוקי סופרים השלם למסכת סוטה, א, ירושלים תשל"ז, עמ' שם). ולולא דמסתפינא הוה אמינא שדברי ר' יוחנן וה'מעשה בתינוק אחד שלמדו אביו ספר בראשית...'. (נספחים לסא"ו, עמ' 21—22) נובעים ממקור אחד, שכן סופו של זה ('... הלומד כל התורה כולה על אחת כמה וכמה') וראשו של זה ('אמר ר' יוחנן, למדתי כל התורה כולה...'), הם ממש דוגמא של פתח 'מההוא דסליק מיניה', ונראה לומר שנישנו אהדדי.

יתר על כן — ייתכן שעל-ידי אבחנת הקשרו של המעשה בפרקי דרך ארץ שבסא"ו, ניתן לתרץ את קיצורו שם, שכן מה שמעניין את בעל המדרש הוא כוחה של תורה, והרי בעקבות דרשתו של ר' שמעון בן לקיש, שם, גורלו של המת מובטח, ושלא כדעתה של צ' כגן, מאגדה וכו' (לעיל, הע' 44), עמ' 76.

160 הנמקה זו תמוהה שכן בברייתא הידועה (תוס' קידושין א, יא, מהדורת ליברמן, סע"מ 279; קידושין כט ע"א), אלה הם דברי ר' יהודה המתייחסים ללימוד אומנות, ולא ללימוד תורה. ומובן שיש להגיה: 'עשא[ו] לסטי[ס]' (או: 'בנ[ו] תורה').

161 כ"י אוקספורד 2339 (Ms. Opp. Add. 4° 128), דף 204 ע"ב.

162 מנוה"מ לר"י אבוהב, סימן פו, מהדורת פריס חורב—קצנלנבוגן, עמ' 200.

163 מדרש עשה"ד כ"י מוסקבה (ג); גנז"ש—עניינות (ט); מדרש יתרו (ד).

164 מנורת המאור (ה).

165 חיבור יפה מהישועה (י) ומחז"ו (יא).

166 ס' המעשיות (ו).

הבאים אף הושמטה אמירת 'ברכו—ברוך'. לעניות דעתי, שתי האמירות והעניות משקפות מנהגים קיימים, דהיינו:

(א) האבל על אביו או על אמו עובר לפני התיבה כשליח ציבור בתפילת ערבית של מוצאי שבת, הפותחת ב'ברכו';¹⁶⁷

(ב) היתום אומר 'קדיש בתרא כל י"ב חדש' (ארחות חיים לר"א הכהן מלוניל, הלכות אבל, מהדורת שלזינגר, עמ' 601).

כפי שמשמע מדבריו של בעל מחזור ויטרי ('לומר ברכו או קדיש'), ומנוסח הרישא של המעשה אצל ר' יצחק אור זרוע (יב): 'ואומר ברכו ... או יאמר יתגדל ...', אלה הם שני מנהגים נפרדים. ואילו אצל בעל ארחות חיים (יג): 'יאמר קדיש או יפטור בנביא'.¹⁶⁸ ברם, הואיל ואינם מנהגים סותרים, נתקבלו שניהם כאחד, וניתן איפוא, להניח ששניהם משתקפים מתוך מרבית הנוסחאות של מעשה ר' עקיבא והמת שהגיעו לידינו.¹⁶⁹ אולם, קיימות גם אפשרויות אחרות לפיענוח הצירוף של 'ברכו' ו'קדיש', ראה להלן בסמוך בדיון על מדרש יתרו.

ההתפתחויות בנוסחאות השונות אינן תואמות את ההתפתחות האורגנית שבנתונים האחרים של מעשה דגן, שהיא בדרך כלל חלקה וטבעית, ומנוסח קדום יותר לנוסח מאוחר יותר.¹⁷⁰ יש להניח שמצב דברים זה הינו תוצאה מפעולותיהם של מסרנים וגרסנים למיניהם שהגיהו ותיקנו את לשונן של האמירות והעניות על דעת עצמם, כשמטרתו של כל אחד ואחד מהם היתה להבליט את אמירת הקדיש, נוסף על תפילת 'ברכו'. דומה שלנוכח מספר כה גדול של נוסחאות, הסבר זה הוא היחידי שבא בחשבון.

במדרש יתרו (ד) מצינו ברישא את שתי העניות בלבד בסדר הפוך: 'אמן יהא שמיה רבא' 'ברוך ...', דהיינו 'קדיש' לפני 'ברכו'. תופעה זו אומרת דרשני, ויש לברר שמא היא משקפת מצב שבו היתום משמש כשליח ציבור בתפילת שחרית (?), וכפי שמצינו בסיפא של הנוסח שבשו"ת בנימין זאב (יז): 'ואמר קדיש וברכו ותפילה'. לצד שני, ייתכן שבמדרש יתרו המדובר הוא בקדיש של סוף התפילה ('קדיש דרבנן' או 'קדיש יתום') שנוהגים לומר אחריו 'ברכו' ('ברכו בתרא'), וצריך עיון.

נוסחא יחידאית ויוצאת דופן היא זו של סידור חסידי אשכנז (טז). כאן אין המדובר בתפילתו של הבן או בענייתו של הקהל, אלא שהבן 'יאמר בכל יום יהא שמיה רבא'. פירושו של דבר שהבן יענה על אמירת הקדיש של השליח ציבור, מצב שאין לו אח וריע בכל שאר הנוסחאות. כנראה, נוסחא זו מבוססת על מאמרו הידוע של ר' יהושע בן לוי: 'כל העונה "אמן יהא שמיה רבא מברך" בכל כחו, קורעין לו גזר דינו ...' (שבת קיט ע"ב).¹⁷¹

¹⁶⁷ ראה לאחרונה דבריו המאלפים של י"מ תא-שמע, 'קצת ענייני קדיש-יתום ומנהגיו', תרביץ, ג (תשמ"ד), עמ' 559—568, ובמיוחד מעמ' 566 ואילך.

¹⁶⁸ אליבא דאמת, אף בנוסחא זו מונה היסוד של 'קדיש' ו'ברכו', שכן העולה למפטיר אומר 'ברכו' לפני שקורא בתורה.

¹⁶⁹ דוק ותשכח שבסיכום ההלכתי של בעל ארחות חיים הנ"ל, במקום 'או' מופיע 'וגם'. נוסח דבריו של רא"ה מלוניל הוא המונה ביסוד ההלכה שנפסקה על-ידי הרמ"א בשו"ע יורה דעה שעו, ד (ותימה על מהדירו של ס' ארחות חיים שלא ציין עובדה זו על אתר).

¹⁷⁰ ראה לעיל, סימן ט; סיכום ומסקנות, ובמיוחד בתרשימים שם.

¹⁷¹ וכיוצא בו בזהר חדש אחרי מות, מט ע"ב: '... ואמר קדיש, קרעו לי גזר דין מכל וכל' וב'ניצוצי זהר' לר"ר מרגליות, לא העיר על מקורו. וראה כתר שם טוב לרש"ט גאגין, קידאן תרצ"ד, עמ' ק.

המסקנה המתבקשת מן הדיון דלעיל היא שכל הנוסחאות המדברות על תפילותיו של הבן והשימוש במטבעות 'קדיש' 'יתגדל' אמן יהא שמיה רבא' וכדומה הינן נוסחאות משניות מעובדות, ולא נוסחאות מקוריות ראשונות. מכאן אתה למד שהבא לדייק מנוסחאות אלו על-מנת ללמוד מהן גופי תורה, שם את ראיותיו על קרן הצבי. נסיונו של ר"ל גינצבורג להראות 'שהיה מנהג קדמון לענות אחר ברכו, איהש"ר ... או ברוך שם ...' ¹⁷² שהפך אצל חוקר תפילה רציני ל'הוכחה' ¹⁷³ אינו אלא נסיון סרק. כיוצא בדבר, אף מאמציו של הרי"מ תא-שמע לבסס מנהגי תפילה אחדים על הנוסח שבמחזור ויטרי (יא), כשהשפעה זו מכונה על-ידו 'ברוח המעשה דרבי עקיבא' וכדומה, אינם יכולים לעמוד בפני הביקורת. ¹⁷⁴ נעלה, איפוא, מכל ספק שהמסגרת המקורית של האמירה והעניה היא 'ברכו—ברוך', וכל סטיה מנוסחא יסודית זו חייבת להיות עיבוד ותוספת שאין לבנות עליה. צא ולמד שבכל הנוסחאות — למעט הנוסחאות הפרובלמאטיות של ארחות חיים (יג) וסידור חסידי אשכנז (טז) הנ"ל — נשתמר לכל הפחות איזכור אחד של 'ברכו' או 'ברוך', ואין לך אף נוסחא שהיסוד הבלעדי שלה הוא ה'קדיש'.

יתר מכן — אפילו אותה גובילה ביניימית מאוחרת, שבה מסופר על זוג עשיר שהיו רעים ביותר, ¹⁷⁵ עדיין נשמר היסוד הדומיננטי של 'ברכו—ברוך', כשעניין ה'קדיש' נראה שם בעליל כתוספת. ואלה הם דברי האשה הנשרפת בגיהנם על פשעיה: 'ואם היה לי בן אחד מבעלי שיוכל לומר ברבים, "ברכו את ה' המבורך", והצבור עונין, "ברוך ה' המבורך לעולם ועד", וקדיש כולו, הייתי נפדת בסוף שנתו'.

ב. קטן או גדול?

מן המעשה המקורי שנשתמר במדרש הגניזה לפרשת כי תצא, וכן מ'פרקי דרך ארץ' שבסדר אליהו ווטא, עולה שהבן שהציל את אביו מדינה של גיהנם היה כבן שש שנים. ¹⁷⁶ עלייתו של קטן לקרא בתורה מיוסדת בהלכה שהיתה נהוגה בימי חז"ל, ואף שרדה עד ימינו בקרב עדות מסויימות. ¹⁷⁷

בנוסחאות המאוחרות של המעשה אין כל איזכור לגילו של הילד. רק במסכת כלה רבתי (טו) נמצא: 'לכי גדל' ומסתבר שהכוונה לנאמר בנוסח הגניזה וסא"ז הנ"ל. אמור מעתה שגם בכלה רבתי המדובר הוא בילד של כבן שש בן שבע, שהוא קטן שהגיע לגיל חינוך פורמאלי, שקרא בתורה בבית-הכנסת. אף-על-פי-כן, יש מחכמי הספרדים שלמדו מכאן שגדול היה, ואלה הם דבריו של ר' יצחק די ליאון בתשובתו לר' יוסף ׳ אבודרהם: 'המעשה שהביא ... לאמ' (= לאמור) דמסתמא קטן היה, איפכא מסתברא דבהדיא קתני, "לכי

172 גגזי שכטר, א, עמ' 235.

173 י' היינמן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים — טיבה ודפוסייה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 86, הע' 38. וראה י' תא-שמע, תרביץ, לט (תש"ל), עמ' 190, הע' 11.

174 י"מ תא-שמע, שם (לעיל, הע' 167), עמ' 559 וסוף הע' 1, שם; שם, רע"מ 561; שם, סע"מ 563; שם, רע"מ 566, שם, עמ' 567, סעיף ב.

175 ראה: I. Levi, REJ, 35 (1897), pp. 76—81 ולעיל, הע' 73.

176 בשני מקורות אלה נזכר בפירוש שחינוכו של הבן החל כאשר הגיע לחמש שנים. סביר להניח שהצליח ללמוד את יסודות הקריאה והברכות במשך שנה אחת.

177 ראה לעיל, סימן י"א והע' 111, שם.

גדל אוקמי בבי כנישתא לברוכי בקהלא' 178, יתרה מזו — בעל מגורת המאור (ה) אף הסתמך על עובדת היות הבן 'גדול' על-מנת ללמוד מסיפור דנן גופי תורה: 'הבנים מצילין את האבות מדינה של גיהנם, בין גדולים בין קטנים. כיצד? גדולים מצילין אותם במעשיהם הטובים' 179 כדגרסי' במדרש תנחומא, מעשה בר' עקיבא שהיה מהלך בבית הקברות ... 180. כנראה, הגיע ר"י אלנקאווה למסקנה זו מן המסופר בנוסח שלפניו 'זהעמידו והתפלל בציבור', שכן על-פי ההלכה, רק מי שמחוייב בדבר יכול להוציא אחרים ידי חובתם, 181 ושלח ציבור חייב איפוא להיות לכל הפחות בן יג שנים ויום אחד.

אולם, הפירוש הנכון למעשה דר' עקיבא — דהיינו, שהילד שעליו מדובר קטן היה בשעת המעשה להצלת אביו — טמן בחובו מכשולים לקהילות ישראל שבארצות מסויימות. על אף הכללים המפורשים שבבבלי: 'תנו רבנן, אין למדין הלכה לא מפי למוד, ולא מפי מעשה, עד שיאמרו לו הלכה למעשה' (בבא בתרא קל ע"ב), 182 ובירושלמי: 'רבי זעירא בשם שמואל, אין למדין לא מן ההלכות, ולא מן ההגדות, ולא מן התוספות אלא מן התלמוד' (ירושלמי פאה פ"ב ה"ו, דפוס ויניציאה, יז ע"א), הורו מזרי הלכה אחדים על-פי המעשה בר' עקיבא, לאפשר לקטן לעבור לפני התיבה על-מנת לומר קדיש וברכו על אביו או על אמו. 183 ברם, כבר הורה הרמ"א 'שלא נתקן (ז"א קדיש יתום) אלא לקטנים' (שולחן ערוך יורה דעה שעו, ד), 184 ודומה שדבריו מנעו פירצה זו בקהילות האשכנזיות. אך מפליא מכל הוא המנהג ש'קטני קטנים שלא הגיעו לחינוך שאומרים קדיש וברכו והקהל עונים אחריהם אמן'. 185 כנראה, היה זה מנהגם של פשוטי עם שהתפשט אצל ההמונים, וכבר צווחו עליהם חכמי תורה, אך לא תמיד יכלו לבטל מנהג זה, שיסודו בטעות, ללא ספק. 186

ג. אמונות ודעות

העיקרון שהבן יכול לעשות למען אביו אחרי מותו בעיסוק בתורה וקיום מצוותיה, מבוסס על הכללים התלמודיים של 'ברא כרעיה דאבוה' (השווה עירובין ע ע"ב) ו'ברא מזכה אבא'

178 י"ש שפיגל, סיני, פג (תשל"ח), עמ' קפג. אמנם הר"י די ליאון הביא גם פירוש אלטרנטיבי וכפשט הנ"ל: 'ואף את"ל דהאי "לכי גדל", לאו דוקא בן י"ג, אף אני אומ' ... חייבו ברכת התורה, אבל לא ברכו דתפלה, להוציא אחרים ידי חובתם'.

179 השווה: לקח טוב לויקרא א, ח, ווילנא תרפ"ד, עמ' 8: '... הבן הטוב מציל את אביו מדינה של גיהנם', אך ההקשר שונה לחלוטין, עיין שם.

180 וחשוב לציין, שבמגוה"מ לר"י אבוהב הנ"ל (לעיל, הע' 162), הובא המעשה בר' עקיבא באופן כללי ('הבן הלומד תורה מציל לאביו מדינה של גיהנם'), וללא כל קשר עם מעשיו של 'הבן הגדול', עיין שם.

181 השווה לעיל, הע' 178; י"ש שפיגל, שם, עמ' קפב.

182 ראה גם דבריו של פירקוי בן באבוי, גנזי שכתר, ב, ניו-יורק תרפ"ט, עמ' 559, והשווה: ר"ש אברמסון, סיני, נח (תשכ"ו), עמ' קפג—קפה.

183 לפי ר' יוסף קארו בבית יוסף לטור אורח חיים סימן נג, ד"ה 'ומדברי רבינו', היה זה במוצאי שבת, והשווה י"מ תא-שמע, שם (לעיל, הע' 167), סע"מ 567—568. אולם, בשו"ת דבר שמואל לר' שמואל אבוהב, ויניציאה תס"ב, סימן שא, דף פ, ד. דיבר על 'קדיש וברכו בתרא', והשווה לדברי ר' יוסף נ' אבודרהם בשאלתו לר"י די ליאון (לעיל, הע' 181), עמ' קפב, וצריך עיון גדול.

184 דומה שהמקור לקביעת הרמ"א הוא שו"ת מהרי"ל החדשות הנ"ל (לעיל, הע' 156).

185 פחד יצחק לר' יצחק לאמפרונטי, ע' 'קטני קטנים', דפוס צילום ירושלים תשל"ב, קפה ע"ב.

186 השווה פחד יצחק הנ"ל; דבר שמואל הנ"ל, פ ע"ד—פא ע"א.

(סנהדרין קד ע"א).¹⁸⁷ לפי המסופר במדרש הנעלם לרות ב, א, בנו של הפושע לא רק זכה למקרא אלא גם ל'משנה ותלמוד והלכות והגדות, עד דאתחכם יתיר' (זוהר חדש, מהדורת הרב מרגליות, פד ע"ג). צא וראה מה רב שכרו של אבא זה בנכות תורתו של בנו, כפי שהוא מגלה לחכם בחלום: '... יומא דאתחכים וקרו ליה רבי, אתקיננו כורסי בין צדיקייא בגינתא דעדן. ובכל יומא ויומא דאתחדשא אורייתא בשמיה, מעטרינ לי בעיטרא עילאה דצדיקים מתעטרינ' (שם)!

זאת ועוד אחרת — יש לשים לב לכך שאפילו באותן נוסחאות מאותרות שהועברו לעניין התפילה בציבור, ואף באלו ששולב בהן עניין ה'קדיש', אין המדובר בתפילה למען המתים ולהצללתם, אלא בקטעי תפילה המביעים שבח לאלקים, תפילות שיש באמירתן קידוש שם שמים ברבים, ובזכות אמירתן על-ידי הבן היתום, נפטר האב או האם מדין גיהנם.¹⁸⁸ וכך בא הדבר לידי ביטוי בנוסח של בעל ארחות חיים (יג): 'ואם יעשה כן, ידעתי כי זכותו תעמוד אלי ויגן בעדי' ¹⁸⁹ ובשו"ת בנימין זאב (יו): '... באיזה זכות תתכפר'. מאלף הדבר שרק בנוסח מאזני צדק שתרגם ר' אברהם ב"ר חסדאי (יד) נאמר 'ואלו למדוהו' ¹⁹⁰ והתפלל עלי, הייתי נצל מדין זה'. אמור מעתה שניסוח זה הוא בעקבות תורתו של אלגזאלי ש'כשימות האדם יפסקו עניניו, אלא שלשה דברים והם ... בן טוב יתפלל בעדו' (מאזני צדק, מהדורת גולדנטל, עמ' 121).¹⁹¹

מכאן מתבקשת תשובה מוחצת לשיטתו האווילית של חוקר הפולקלור היהודי, ד' הלר, הטוען שאגדת ר' עקיבא והמת מיוסדת על דגם נוצרי, אותו התיימר לשחזר.¹⁹² יתר מכן — אף ייתכן לשער שאחדות מן הדוגמאות שהביא הלר מן הספרות הנוצרית של ימי הביניים

¹⁸⁷ ראה א"א אורבך, חז"ל — פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשכ"ט, עמ' 452—454, ועיין י"מ תא-שמע, שם (לעיל, הע' 167), עמ' 560, והע' 8, שם שהסמך מקורות חשובים לדיון בנושא זה, עיין שם. ברם, סברתו של תא-שמע שהעיקרון שהבן יכול לפעול לטובת אביו המת 'על-ידי תפילה ומעשים טובים בעבורו' נחתך רק במאה העשירית, איננה משקפת באמנה את תורת חז"ל. ועיין עוד דרשתו של ר' מנחם בר' יוסי שבסוטה כא ע"א שסופה וזה לדרשה בשמו של ר' שמעון בן לקיש שבנוסח הגניזה ובסא"ז (ושם בשמו של ר' יוחנן, השווה לעיל, הע' 159). השווה גם לדרשה שבלק"ט ריש ויקרא (צוין לעיל, הע' 179), אך מקורה וזמנה נעלמים. ¹⁸⁸ ראה ניסוחו של הרמ"א בהגהה הנ"ל: 'וכשהבן מתפלל ומקדש ברבים, פודה אביו ואמו מן הגיהנם'.

¹⁸⁹ וראה ליקוטים בכ"י ואתיקן 285 (ס' 8,632) שפירסם הרב הרשלר, סיני, עה (תשל"ד), עמ' קה: 'שאומ' הקדי' במוצאי שבת כדי להגין על אביו ואמו ... כי זכות הבן מועיל לאב ולאם ...'. (הנוסח עפ"י כה"י הנ"ל, 109 ע"א).

¹⁹⁰ מסתבר שהתכוון לנאמר שם: 'ואינו יודע לקרות בתורה'.

¹⁹¹ מסקנה זו מאוששת על-ידי חקירתו של פרופ' מ' שורץ שהואיל בטובו לבדוק עניין זה עבורי. במכתבו אלי מיום ר"ח מנ"א תשמ"ו, אישר פרופ' שורץ את הדבר על-פי המקור הערבי: 'או וילד צאלח ידעו לה' (אלגזאלי, מוזאן אלעמל, מהדורת סלימאן דגיא, קהיר 1964, עמ' 279), ותרגומו: או ילד טוב המתפלל למענו, וכי דבר זה אינו נפוץ בספרות המוסלמית. לפי שעה, מצאו פרופ' שורץ במקור אחד נוסף בלבד, המוטא, קובץ המכיל מסורות הלכתיות של האיסלאם: 'נמסר לי מפי מאלכ, שקיבל מפי יחיא אבן סעיד שסעיד אבן אלמסייב היה אומר "האדם מועלה על-ידי הדעא (= תפילה, תחינה, פנייה אל ה' למענו) של ילדו אחריו", והוא אמר (= הראה ?) בידו כלפי שמים' (מאלכ אבן אנס, אלמוטא, קהיר 1951, עמ' 217, סימן 38).

¹⁹² B. Heller, 'Notes de Folk-lore Juif' (II. 'Le Conte Hébreu sur L'Effet des Prières pour les Morts'), REJ, 82 (1926), pp. 308—312

והעת החדשה, בדבר השתדלות החיים לטובת המתים, הושפעו מן המסורת היהודית, ולא להיפך!

*

מתבקשת, איפוא, המסקנה שאין לראות את סיפורי האגדה הביוגרפית-היסטורית שב-ספרות חז"ל כבדותות ספרותיות ופרי דמיונות. הורתם ולידתם של מעשים כגון אלה במציאות קדומה, אך אחריתם בגילגולים ספרותיים מאוחרים שבמאחרים. אמור מעתה שתפקידו של המחקר הינו לחשוף את שכבותיהם ולקלף את קליפותיהם של המעשים השונים עד שגרעיניהם ומרכיביהם היסודיים יתגלו לעיני כל.

הקורפוס של סיפורי מעשיות, הכולל מאות סיפורים, הגיע אלינו דרך אוספים שונים מימי הביניים. דוגמאות מובהקות לסוג ספרותי זה הן ספר המעשיות שפרסם מ' גסטר (297 סיפורים); כ"י אוקספורד 1466 המכונה 'ספר המעשים' (61 סיפורים); ¹⁹³ וחיבור המעשיות והמדרשות (20 סיפורים). באופן ברור, נועדו אוספים אלה להפיץ את הסיפור העברי הקדום אצל המוני העם, ליהנות את הקוראים-השומעים ולענגם. גלוי וידוע לעיני כל שרבים מן הסיפורים שבאוספים אלה לקוחים מספרות חז"ל – התלמודים והמדרשים – אך רבים אחרים נראים כיצירות ספרותיות מובהקות, יצירות חופשיות בתחום הפולקלור העממי, שהופצו ללא כל זיקה אל המקורות הקדומים. במחקרנו העלינו שלמעשה, מקורו של מעשה התנא והמת, שרבים חשבוהו לסיפור אגדה פולקלוריסטי מאוחר, בספרות המדרשית הקלאסית הצמודה לפרשיות התורה. אולם במקורות הנפוצים והידועים, נותק המעשה מכור מחצבתו, והפך בדרך כלל לסיפור אגדה 'עצמאי' לכל דבר, ונשתכח מקורו המדרשי. ניתן לשער שגם סיפורי אגדה אחרים, המפורסמים באוספים הנ"ל ובכתובי-יד שונים, ובמיוחד מעשים השייכים לאגדה הביוגרפית, הופצו לכתחילה במסגרת הספרות המדרשים, שיצירות רבות ממנה אבדו ונשתכחו במהלך הדורות. בואו ונחזיק טובה לבורא עולם שהותיר לנו לפליטה אוצר גנוז שלא היה לנגד עיניהם של הראשונים, ¹⁹⁴ ועל החסד הגדול שעשה עמנו!

193 עיין לעיל, הע' 73.

194 אף לא אחד מן הראשונים הידועים לנו כיום, כולל בעל מדרש הנעלם לרות ב, א, זהר חדש, מהדורת הרב מרגליות ז"ל, פד ע"ג, המציין למעשה דגן בדברי סיומו למעשה מקביל: 'אמר ר' חייא בר אבא, כהאי גוונא אירע ליה לרבי עקיבא', אינו מזכיר את המעשה בר' יוחנן בן זכאי, לא לפי נוסח הגניזה, ולא לפי 'פרקי דרך ארץ' שבסא"נ. דומה שהראשון שהבחין בנוסח שב'פרקי דרך ארץ' הוא הגר"א בביאורו לשו"ע יורה דעה שעו, ד, אות ו.

רשימת סימני הנוסחאות

- א = מדרש מן הגניזה לפרשת כי תצא, כ"י T-S C.2. fol. 144 (השווה: J. Mann, The Bible as Read and Preached in the Old Synagogue, Cincinnati, Ohio 1966 החלק העברי, עמ' רכט—רל).
- ב = פרקי דרך ארץ, פרק ב, נספחים לסדר אליהו זוטא, מהדורת רמא"ש, ווינה תרס"ד, סע"מ 22—23.
- ג = מדרש עשרת הדברות, דיבר ז, הוצאת ילינק, בית המדרש, חדר א, לייפציג תרי"ג, עמ' 80—81, הוגה על-פי הדפוס הראשון, ליבלין של"ב (?).
- ג1 = מדרש עשרת הדברות, כ"י פרמא 473 (ס' 13,177).
- ג2 = מדרש עשרת הדברות, כ"י מוסקבה—גינצבורג 111 (ס' 6,791), השווה: מדרש עשרת הדברות נוסח וירונה ת"ז, הוצאת אקדמון, ירושלים תשל"ב, עמ' 35.
- ד = מדרש לפרשיות בשלח ויתרו, כ"י אוקספורד 2339 (Ms Opp. Add. 4° 128), דף 204 ע"ב—205 ע"א.
- ה = מגורת המאור לר' ישראל אלנקאווה, מהדורת ה"ג ענעלאו, חלק ד, ניו יורק תרצ"ב, עמ' 127—128.
- ה1 = מגורת המאור לר' יצחק אבוהב, מהדורת פריס חורב—קצנלנבוגן, ירושלים תשכ"א, סימן ט, עמ' 51.
- ו = ספר המעשיות, מהדורת מ' גסטר, M. Gaster, The Exempla of The Rabbis² New York 1968 סימן קל"ד, עמ' 92—93.
- ז = חיבור המעשיות והמדרשות וההגדות, ויניציאה רנ"ט, סימן יד, יד ע"ב—טו ע"א.
- ח = א"ה גרינהוט, ספר הלכותים, חלק ששי (חוברת א), פתח דבר, עמ' 17—18.
- ט = ש' אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, ירושלים תשל"ד, עמ' 371—372. ועיין עוד: ל' גינצבורג, גנוי שעכטער, א, ניו-יורק תרפ"ה, עמ' 238—240.
- י = חיבור יפה מהישועה לרב נסים גאון, מהדורת ח"ו הירשברג, ירושלים תשי"ד, עמ' קד—קה.
- יא = מחזור ויטרי לר' שמחה מוטרני, מהדורת ש"ה הורוויץ, ברלין תרמ"ט, סימן קמד, סע"מ 112—113.
- יב = ספר אור זרוע לר' יצחק ב"ר משה מווינא, חלק שני, הלכות שבת סימן נ, זיטומיר תרכ"ב, יא סע"ג—רע"ד.
- יג = ספר ארחות חיים לר' אהרן הכהן מלונזיל, חלק שני, הלכות אבל, סימן לא, מהדורת מ' שלזינגר, ברלין תרס"ב, עמ' 601 (= ספר כל בו, סימן קיד—הלכות אבל, פרק שני, דפוס צילום תל-אביב (חש"ד), פח סע"א—רע"ב).
- יד = מאזני צדק מאת אבן חאמד אלגזאלי ... מתורגם מערבית על-ידי ר' אברהם ב"ר חסדאי הלוי, מהדורת י' גולדנטל, לייפציג תקצ"ד, עמ' 121.
- טו = מסכת כלה רבתי ב, ט, מהדורת מ' היגער, ניו יורק תרצ"ו, עמ' 202—203.
- טז = סידור רבינו שלמה ... סידור חסידי אשכנז—מבית מדרשם של ר"י החסיד ור"א מגרמיזא בעל הרוקה, מהדורת הרב מ' הרשלה, ירושלים תשל"ב, סע"מ עה.
- יז = שאלות ותשובות בנימין זאב לר' בנימין זאב ב"ר מתתיהו, ירושלים תשי"ט, ח"ב, סימן רב, דף טו ע"א.

לוח ראשי תיבות וקיצורים

או"ז = אור זרוע
בנוסח' אח' = בנוסחאות אחרות
גנז"ש = גנזי שכטר
וכ"ה = וכן הוא
כ"ה = כן הוא
מחז"ו = מחזור ויטרי
מנוה"מ = מנורת המאור
ס' = ספר ; סוף
סא"ז = סדר אליהו זוטא
עניינות = ש' אברמסון, עניינות בספרות הגאונים (ט)
עשה"ד = עשרת הדברות
ריב"ז = ר' יוחנן בן זכאי
ריב"ל = ר' יהושע בן לוי
רמא"ש = ר' מאיר איש-שלום
תוה"א = תורת האדם לרמב"ן

*

תודתנו נתונה להנהלת המכון לתצלומי כתבי-יד עבריים, בית הספרים הלאומי והאוני-
ברסיטאי, האוניברסיטה העברית, ירושלים ולעובדיו המסורים שאיפשרו לנו לעיין בסרטי
מיקרופילם של כתובי-יד רבים שסייעו רבות בהכנת מחקר זה.

נספח

להלן מובא הטכסט המלא של נוסח הגניזה (א) שהוא הנוסח הקדום ביותר של המעשה בר' עקיבא והמת, וכן הנוסח של הנספח לחיבור יפה מהישועה של רב נסים גאון (י), שהתברר שהוא מן הנוסחאות המאוחרות שהגיעו לידינו.

א

(T-S C.2. fol 144 c-d =)

א ר' יוחנן בן זכאי פעם אחת הייתי עובר
בדרך פגעתי באדם אחד שהוא מלקט עצים נתתי לו שלום
ולא החזיר לי שלום אמר לו מן החיים אתה אמר למן המתים
אתו האיש אמר לו אם מן המתים אתה עצי[ם] שאתה מלקט
5 למה לך אמר לי האזין ממני דבר אחד כשהייתי באתו העולם
אני וחבירי בלטיר אחד [היינו] עוסקין נגזרה עלינו שריפה
כשאני מלקט עצים שורפים אתי וכשהוא מלקט עצים
שור[ר] פין אתו אמר לו עד מתי דינכם א לי רבי כשבאתי
לכן הנחתי אשתי מעוכרת ועכשיו אני יודע אם זכר ילדה
10 או נקבה בבקשה ממך הוי זהיר בך לה שנים את
מוליכו לבית הכנסת ומלמדו תפלה וקרית שמע ומלמדו
ג' פסוקין ויעלה ויקרא בספר תורה ויענו הקהל אחריו ברכו
ברוך י"י המבורך ואני פטור מן הדין הזה מיד ר' יוחנן
ועשה כך לאחר כך יצא ר' יוחנן מצא אתו האיש באתו
15 המקום שפגע בו א לו תנוח נפשך כשם שהנחת אתי
ואת נפשי נפטרתי מאתו הדין מיד פתח ר' יוחנן וא' י"י
שמך לעולם ג'

ב

(נספח לחיבור יפה מהישועה לרב נסים גאון)

מעשה ברבי עקיבא שהיה מהלך בדרך בבית הקברות ופגע באדם אחד שהיה ערום ושחור
כפחם והיה טעון על כתפו משאוי עצים והיה רץ בהם כסוס. כשהיה רץ גזר עליו רבי עקיבא
והעמידו. אמר לו: מה לאותו האיש לעשות עבודה קשה כזו; ואם עבד אתה ואדניך בא
עליך בעקיפין אני מעשיר אותך. אמר לו: בבקשה ממך אל תעכבני שמא ירגזו בי הממונים
עלי. אמר לו מה זו ומה מעשיך? אמר לו: אותו האיש מת הוא ובכל יום ויום שולחים אותו
לחטוב עצים. אמר לו: בני מה היתה מלאכתך בעולם שבאת הימנו. אמר לו: עשיר ודיין
הייתי והייתי מראשי העם והייתי נושא פנים לעשירים והורג לעניים. אמר לו: כלום שמעת
מאותם הממונים עליך לפורענות זו, דבר שיש בו תקנה? א"ל: בבקשה ממך אל תעכבני
שמא ירגזו עלי בעלי פורענות, שאותו האיש אין לו תקנה. אלא שמעתי מהם דבר שאינו
יכול להיות. שאלמלא היה לעני זה בן, שהוא עומד בקהל ואומר: ברכו את ה' המבורך, והן

עוֹנִין אַחֲרָיו: אִמֵּן יֵהֵא שְׁמִיָּה רַבָּא מְבָרַךְ, מִיד מַתִּירִין אוֹתִי מִן הַפּוֹרְעָנוֹת. וְאוֹתוֹ הָאִישׁ לֹא הִנִּיחַ בֶּן מְעוֹלָם; וְעֹזֵב אִשְׁתּוֹ מְעוֹבֶרֶת. וְאִינוּ יוֹדְעֵי אֵם יִלְדָּה זָכָר; וְאֵם יִלְדָּה זָכָר מִי מִלְמַדוֹ תּוֹרָה. שְׁאִין לְאוֹתוֹ הָאִישׁ אוֹהֵב בְּעוֹלָם. בְּאוֹתָהּ שְׁעָה קִבֵּל עָלָיו ר"ע לִילֵךְ וּלְחַפֵּשׂ אֵם יִלְדָּה לוֹ בֶּן זָכָר, כְּדֵי שִׁלְמַדְנוּ תּוֹרָה וַיַּעֲמֹד לִפְנֵי הַצְּבוּר. א"ל: מַה שְׁמַךְ? א"ל: עֲקִיבָא. וְשֵׁם אִשְׁתּוֹ? שׁוֹשְׁנָבוֹז. וְשֵׁם עִירָךְ? א"ל: לוֹדְקִיא. מִיד נִצְטַעַר רַבִּי עֲקִיבָא צַעַר גָּדוֹל וְהֵלֵךְ וּשְׁאַל עָלָיו. כִּיּוֹן שֶׁבָּא לְאוֹתוֹ מְקוֹם שְׁאֵל עָלָיו. אָמְרוּ לוֹ: יִשְׁתַּחֲקוּ עֲצָמוֹתָיו שֶׁל אוֹתוֹ הָאִישׁ! שְׁאַל עַל בְּנוֹ. אָמְרוּ לוֹ: הוּא עָרַל אֶפִּילוֹ בְּמִצְוֹת מִילָּה לֹא עָסַק בָּהּ. לָקַח אוֹתוֹ ר' עֲקִיבָא, וּמַל אוֹתוֹ וְהוֹשִׁיבּוֹ לִפְנֵיו וְלֹא הָיָה מִקְבֵּל דְּבָרֵי תּוֹרָה. עַד שֶׁעָמַד מ' יוֹם בְּתַעֲנִית. יָצְתָה בַת קוֹל וְאָמְרָה לְרַבִּי עֲקִיבָא: עַל זֶה אַתָּה מַתְעַנֶּה? אָמַר לִפְנֵיו: רַבּוֹנִי שֶׁל עוֹלָם וְהֵלֵךְ לִפְנֵיךְ עֲרַכְתִּי אוֹתוֹ! מִיד פִּתַּח הַקִּדּוּשׁ בְּרוּךְ הוּא אֶת לְבּוֹ וּלְמַד תּוֹרָה וּקְרִיאַת שְׁמַע וּבִרְכַּת הַמְּזוֹן. וְהֵעֱמִידוֹ לִפְנֵי הַקֹּהֵל וְאָמַר: בִּרְכוּ אֶת ה' הַמְּבֹרָךְ. וְהֵם עוֹנִין אַחֲרָיו: בְּרוּךְ ה' הַמְּבֹרָךְ לְעוֹלָם וָעֶד. בְּאוֹתָהּ שְׁעָה הִתִּירוּ אֶת הַמַּת מִן הַפּוֹרְעָנוֹת. מִיד בָּא לְרַבִּי עֲקִיבָא בַּחֲלוּם. 'ה' שְׁמַךְ לְעוֹלָם ה' זָכָר לְדוֹר וָדוֹר' (תְּהִלִּים קל"ה, יג).

אִתְּמַר

מִירוֹן